

het Clavecimbel

tijdschrift van de
Stichting Clavecimbel Genootschap Nederland

Jaargang 15 – nummer 2 – november 2008

Redactieadres:
Redactiecoördinator: Hans Hansson, Ruurlo
Vaste medewerkers: Paul Weeren, Geldrop
Kees Rosenhart, Haarlem
Lay-out: Hans van Krevelen, Groenekan/Utrecht
Advertenties: Fons van der Linden
Website: Sybolt de Jong (webmaster): www.scgn.org
Bestuur SCGN: Carolien Eijkelboom (voorzitter), Groningen
Fons van der Linden (vice-voorzitter), Beek
Pauline Schenck (secretaris)
Daan Hallewas (penningmeester), Delft
Pieter Dirksen, Culemborg

Comité van aanbeveling: Bob van Asperen
Ton Koopman
Gustav Leonhardt

Inhoud	pagina
Van de Voorzitter, Carolien Eijkelboom	3
Redactioneel, Hans Hansson	4
Inspirator Kees Otten laat mooie sporen na (In Memoriam)	4
Studiedag Franse Clavecinisten en Luitisten, Utrecht 8 november 2008	5
Reincken Festival Deventer 2008, Hans Hansson	6
Clavecimbeldagen in de Festivals van Brugge en Utrecht 2008, Hans van Krevelen	6
Vlaamse Klavecimbeldag Mechelen 7 februari 2009, Ludmilla Tschakalova	8
Nog eens de zithouding en o.a. Rameau, Carolien Eijkelboom	10
Toelichting Muziekbijlage: Coffee-time, door Ton Verhiel, Fons van der Linden	13
Virginaaldeksel, mevr. Klaassen	13
Bij de voorplaat	13
Boekbespreking: C.H.Glimmerveen, Klavecimbel-Stemmen, Eugène Eijken	14
Clavichordboek, Koen Vermeij	15
Encore!Magazine	15
Laatste Nieuws: Holland Baroque Society	15
Scheidemann CD, Paul Weeren	16
Gesignaleerd	17
Juweeltjes blijven welkom, (Hans Hansson)	22
Kleine Advertenties	22
Muziekbijlage Coffee-time, Ton Verhiel	4p.

Illustraties omslag: Het clavecimbel op de voorzijde van het omslag is gebouwd door Gerard Tuinman, Utrecht 1999-2001 en beschilderd door Thérèse de Goede, Bergen NH 1999-2003. Zie verder p.13.
Het virginaaldeksel op de achterzijde (boven) hoort bij het verhaal van mevr. Klaassen, p.13.
Het reliëf op de achterzijde (midden), altaatstuk uit Minden, is besproken op p.17.
Het virginaal op achterzijde (onder) behoorde voor de tweede wereldoorlog tot de verzameling van Wanda Landowska (zie het artikel 'Van de Voorzitter', p.3). Het werd gebouwd door Andreas Ruckers, Antwerpen 1633 en behoort nu tot de collectie van het MIM (MuziekInstrumentenMuseum) te Brussel.

De SCGN (Stichting Clavecimbel Genootschap Nederland) is opgericht in 1993. Doel van het Genootschap is het bevorderen van de groei en bloei van het clavecimbelleven in Nederland en eventueel daarbuiten. Professionele clavecinisten, amateur clavecinisten en belangstellenden kunnen Vriend worden van het Genootschap door minimaal € 20,- per jaar bij te dragen op gironummer 325334 ten name van SCGN, Delft. (voor betaling vanuit het buitenland: BIC: PSTB NL21 IBAN: NL18 PSTB 0000 3253 34)
Advertentietarieven per 1-1-2003: € 40,- per ¼ pagina; € 60,- per ½ pagina; € 80,- per hele pagina.

Van de Voorzitter

DE SCGN goes wild!

Precies een jaar geleden heb ik hier over de nijpende financiële situaties van orkesten en ensembles geschreven. Die situaties zijn weer, of, liever, nog steeds nijpend. Ik ga daar echter niet weer over schrijven; ten eerste omdat er al zo veel over is geschreven en ten tweede omdat wij daar niet echt voor zijn. In al het gekrakeel was echter één uitspraak die mij zozeer uit het hart was gegrepen dat ik hem wil citeren. Jochem Valkenburg in NRC-Handelsblad van 12-09-2008 (ik hoop dat ik goed citeer): "In het verlengde van de nadruk die de Commissie Muziek – terecht – legt op publieksbereik zal het ensemble van de toekomst zich beter van nieuwe media moeten bedienen. ... Maar artistieke criteria ontbreken in de bovenstaande regels grotendeels." (Vet van mij, C.E.)

Iets anders waar ik graag vanaf deze plaats de aandacht op wil vestigen is de tentoonstelling "Raub und Restitution" in het Joods Museum in Berlijn. Die plaatst, althans voor mij, alles wat hier nu gebeurt in een wrang daglicht. Begrijpt u me goed, ik vind zeker dat we moeten blijven proberen de huidige beslissingen in de kunstensector scherp op hun (non)merites te beoordelen, maar enig afstand nemen kan geen kwaad. Letterlijk afstand van die Nederlandse subsidieperikelen, niet echter van de Poolse, Duitse, Franse, Amerikaanse bevlogenheid en strijdbaarheid. En dan heb ik het over Wanda Landowska. Veel aandacht is er op die tentoonstelling voor de wederwaardigheden van haar en haar collectie antieke clavecimbels en handschriften. Na complete plundering door de nazi's vluchtte zij naar Amerika. Hoe kan iemand na zo'n ervaring verder? Zij, veruit de grootste van haar tijd, moest leven in min of meer 'reduced circumstances'. Toch was zij na de oorlog, toen al op gevorderde leeftijd, onverminderd actief en bleef met grote overtuigingskracht haar artistieke en wetenschappelijke ideeën uitdragen. Als je de gebeurtenissen beschreven leest schieten de tranen je in de ogen van woede en van verdriet, maar zijzelf is een lichtend voorbeeld. (zie ook www.jmberlin.de/raub-und-restitution/)
Ja, en zo heeft dit dus meer ruimte in mijn voorzittersstukje gekregen dan de landelijke geldverdeling.

Nu over onze wilde plannen.

Wij, de SCGN, laten zien wat er inhoudelijk leeft en willen dat stimuleren door de toch al geïnteresseerden een situatie te bieden waarin die interesse handen en voeten krijgt, zoals de studiedagen, een forum, een podium. Bovendien doen we moeite nog niet geïnteresseerden bij onze goede zaak te betrekken. En daar zit de aansluiting naar het opschrift van dit stukje.

De Pools-Franse klavecijniste Wanda Landowska.

In 2009 bestaan wij vijftien jaar. Ook zijn dan de traditionele tweejaarlijkse 'Haarlemse Clavecimbeldagen' aan de beurt. Wij besloten dit te combineren tot een groot weekendfestival dat aantrekkingskracht op verschillende mensen uitoefent. En wat 'doet' het op 't ogenblik beter dan Bach? Uiteraard Bach op het clavecimbel, zoals bedoeld. Daar staan wij immers voor. Geen populaire Bach, niet op de piano, geen andere bewerkingen.

Het echte clavecimbelloeuvre van Bach, de suites (partita's), de toccata's is zó bij uitstek voor clavecimbel, zo ongelofelijk mooi en interessant. Waarom hoor je dat zo weinig gespeeld en ook becommentarieerd? Daar gaan wij wat aan doen. En wel met:

"De Utrechtse Bachdagen"
13, 14 en 15 maart 2009 in Utrecht (Lutherse en Doopsgezinde Kerk)

Vele concerten, lezingen en masterclasses door coryfeeën en minder bekende specialisten zullen dit weekend vullen. Aan het eind van het weekend heeft u eindelijk weer eens alle toccata's en partita's live door een clavecinist gehoord, heerlijk toch? .

Houd vrij en geef het door. Weldegelijk ook aan pianisten, organisten, want het zal voor iedere Bach-liefhebber interessant en mooi zijn.

Het allerspeciaalste onderdeel van de Haarlemse clavecimbeldagen, het amateurconcours, komt te vervallen. Het was een keus. We zijn wat treurig over het verlies daarvan, maar erg verheugd over het feit dat op zaterdag 7 februari een clavecimbeldag in Mechelen (B) is waar wél een amateurconcours wordt gehouden. U begrijpt dat dat onze keus ook mede heeft bepaald. Verderop in dit nummer vindt u meer over dit festival.

Rest mij nog u te herinneren aan die buitengewoon interessante **studiedag op 8 november** a.s. over de **invloed van de luit- op de clavecimbelmuziek**. In de **Lutherse Kerk te Utrecht** geeft luitist **Fred Jacobs** samen met clavecinist **Pieter Dirksen** lessen, lezingen en een concert. Actieve (voor de lessen) en passieve deelname kunt u opgeven via onze site **www.scgn.org**. Verderop in dit nummer nog eens een uitgebreider aankondiging. **Alleen** als u geen internet heeft via 050 3133628

Redactioneel

Beste lezer,

Uw blad begint er actueler en veelzijdiger uit te zien. Regelmatig krijgen we tips en mooie verhalen – en uiteraard foto's. De heer Den Teuling bijvoorbeeld stuurde een paar bijzonder interessante analyses, die ik onder signalen heb geplaatst.

Een andere lezer kwam nog even terug op de bijlage met adressen. Naar ik nu zelf ook pas begreep, zaten daar niet de docenten bij, noch de bestuursleden. Te zijner tijd komen we met een geactualiseerde en wellicht wat bredere lijst.

Voor een agenda waren er nu te weinig gegevens.

Een boekje om aan te bevelen legt de link naar de Clavichordwereld.

In een paar vorige nummers gaven we ruimte aan Ton Koopman, aan de 2de-Kamervragen, die toen over de overheidssubsidie werden gesteld en aan de beantwoording daarvan. Dit jaar kwam Ton Koopman er (nog) slechter af, maar kreeg bijvoorbeeld Tineke Steenbrink met de Holland Baroque Society wél

Ik hoop dat u dit nummer van 'Het Clavecimbel' weer geboeid en met veel plezier leest.

Uw voorzitter,

Carolien Eijkelboom

waarom zij en de haren hadden gevraagd en naar verluidt geldt hetzelfde voor Pieter Dirksen.

Voorzitter Carolien Eijkelboom schreef een educatief stuk over zit- en vingerhouding, geïnspireerd op de artikelen van Tilman Skowronek hierover, bij Rameau en Couperin.

Bezoeker aan 8 november (Studiedag Utrecht) of 7 februari (Vlaamse Clavecimbeldag): als u mooie foto's maakt, houden wij ons aanbevolen. Wanneer u daar dan een stuk tekst bij levert, zijn we helemaal blij! (Omgekeerd mag ook). Op die manier krijgen we eens bijdragen uit andere hoeken, en, wat voor muzikliefhebbers natuurlijk heel belangrijk is: met een andere toonzetting!

Clavecimbel spelen en beluisteren = hoor en wederhoor op muzikale manier; zo hoop ik dat dit blad leeft vóór en (mede) dóór u, de lezer.

Hans Hansson

Inspirator Kees Otten laat mooie sporen na

Op 25 september overleed op 83-jarige leeftijd Kees Otten, een fenomeen in de wereld van de Oude Muziek. Hij stond overal voor open; iemand met een 'open mind', al helemaal op muzikaal gebied. Kees Otten verwierf in eerste instantie bekendheid als pionier van de blokfluit als serieus instrument. Onder zijn leerlingen komen we Marijke Ferguson en Frans Brüggem tegen. Vanaf begin jaren vijftig werkte hij op verschillende fronten samen met clavecinist Jaap Spigt en die andere 'pionier', Gustav Leonhardt.

Ook met Alfred Deller, de legendarische coutertenor, gaf hij concerten. Hij had grote affiniteit met de jazz, wat iets van zijn veelzijdigheid toont.

Het ensemble Syntagma Musicum stond jarenlang in de voorste gelederen van ensembles die zich met de late middeleeuwen en de renaissance bezig hielden. Velen zullen zich zijn spelen op de gemshoorn herinneren. Niet alleen die klank die hij zelf zo treffend beschreef in zijn boek "Blijvend ongeschikt" maakte indruk, maar juist ook het feit dat hij daar iedere keer weer door werd geroerd, volkomen oprecht.

Hier was een bijzonder musicus, een bijzonder mens aan het woord. Als persoon was het een bescheiden inwoner van de Amsterdamse Concertgebouwboulevard, waar hij veel met gelijkgestemden verkeerde. Uitgebreide feiten zijn te vinden op: <http://www.antenna.nl/kees.otten>

Redactie

Franse Clavecinisten & Luitisten

Voor het komende najaar, en wel op zaterdag 8 november om 11u., staat een studiedag geprogrammeerd met als thema "Franse clavecinisten ca. 1660 en hun relatie met de luitisten".

Lokate: **Lutherse Kerk Utrecht (Hamburgerstraat 9)**. De leiding is in handen van clavecinist **Pieter Dirksen** en luitist **Fred Jacobs**. Zij zullen lezingen en lessen geven en 's avonds, 19.30u. een openbaar concert verzorgen.

Aan de hand van 17^e eeuwse muziek wordt het historische pad gevolgd en daarbij wordt stil gestaan bij de kortgeleden in Arnhem ontdekte suite van Froberger.

Passe-partout incl. concert voor leden €25, voor niet leden €30, alleen concert €15

Opgave via de site: **www.scgn.org** Alleen als u geen internet heeft: 050 3133628

Links: Theorbe, J.C. Weigel, Musicalisches Theatrum. Rechts: Luit, G. van der Gouwen, 1712. Onder: J.-H. d'Anglebert, uit Pièces de Clavecein, 1689.

Reincken Festival Deventer 2008 trok bezoekers van ver

Op Hemelvaart 1 en 2 mei jl. vond in de Deventer binnenstad op diverse historische locaties het Reincken Festival oude muziek plaats. Voor de opening door burgemeester Andries Heidema werd een speciaal voor de gelegenheid gecomponeerd stuk uitgevoerd op het reizend carillon uit Praag. De componist en uitvoerend musicus Jan Achterkamp zat daarbij hoog boven het publiek op de indrukwekkende vrachtwagen, die het carillon al reizend meestorde en speciaal voor het festival post hield bij De Hereeniging.

Sweelinck herleeft

De in Deventer geboren componist Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) en zijn inspiratiebronnen vormden dit jaar het festivalthema. De 10 festivalconcerten stonden alle in het teken van dit thema. Ook was er een lezing aan Sweelinck en de tijd waarin hij leefde gewijd. De gratis buitenconcerten, die al op 30 april van start gingen, stonden eveneens in het teken van Sweelinck en zijn inspiratiebronnen.

Pieter Dirksen

Uiteraard was het Pieter Dirksen die Sweelinck in woord en noten deed herleven. Als geen ander kent hij zowel de historie als de muziek van deze componist, die lange tijd stadsorganist was, in de Oude Kerk te Amsterdam. Zie foto van Pieter met publiek in het Penninckshuis.

De indrukwekkende uitvoering van het Gesualdo Consort Amsterdam op vrijdagavond vormde tevens de start van de CD-release van maar liefst 16 Cd's met alle wereldlijke werken van Sweelinck.

Festival in meerdere opzichten een succes

De 1600 bezoekers aan het festival kwamen voor de oude muziek uit alle delen van het land. Zij vormden een zeer betrokken publiek, dat zich gevraagd en ongevraagd tijdens het festival vaak erg enthousiast uitliet over het festivalprogramma en de musici.

De musici, die tijdens het festival optraden, waren niet alleen nieuwsgierig, maar eveneens zeer betrokken. Diverse musici volgden bovendien het festivalprogramma als geïnteresseerd bezoeker. Het ziet er naar uit dat dit festival zowel bij het publiek als bij de musici in een behoefte voorziet.

De Deventer binnenstad met haar diverse locaties op loopafstand is vanwege de kleinschaligheid en historische sfeer bij uitstek geschikt gebleken voor uitvoeringen met kleine en middelgrote ensembles. Het publiek leek juist die kleinschaligheid te waarderen.

Reincken in 2009

Volgend jaar vindt het plaats van 21 t/m 23 mei 2009. Dat is één van de redenen die meespeelden om voor ons eigen Clavecimbellustrum andere data te kiezen: rond de "Idus van Maart", zie 'Van de Voorzitter', p.3.

Hans Hansson

Clavecimbelrecitals in de Oude Muziek Festivals van BRUGGE en UTRECHT 2008.

Musica Antiqua

Hoewel het MA-Festival Brugge dit jaar aan kamermuziek was gewijd en het clavecimbel slechts een begeleidende rol speelde op het concours, was er toch ook een interessant solo-recital te beluisteren. Op het eind van de morgen van 6 augustus speelde de in Amsterdam wonende clavecinist Richard Egarr een recital met voornamelijk Engelse muziek van Gibbons, Byrd en Purcell, afgewisseld met een werk van Frescobaldi. Hij speelde op zijn eigen Ruckers-copie clavecimbel, gebouwd door Joel Katzman, Amsterdam 1991. De foyer van de Schouwburg is een prachtige ruimte met een goede akoestiek. Van Gibbons kregen we stukken uit 'Parthenia' te horen, altijd weer een van de mooiste verzamelingen van virginalistenmuziek. Byrd werd vertegenwoordigd met een Fantasia en met 'The Bells', volgens Egarr een van de meest merkwaardige klaviercomposities. Frescobaldi klonk met 'Cento Partite sopra Passacagli', heel virtuoos. Purcell was te horen met twee Grounds en twee Suites; over de suites merkte Egarr op

Podium Foyer Schouwburg van Brugge

Richard Egarr loopt de stemming nog even na

Italiaans clavecimbel van Cornelis Bom, coll. Martine Visser

dat ze echt veel te zelden worden gespeeld. Egarr heeft dan ook daarom een cd ingespeeld met deze werken: Henry Purcell, Keyboard Suites & Grounds, harmonia mundi HMU907428 (2008) om hiervan te kunnen nagenieten.

Para tecla

Het Utrechtse Festival Oude Muziek 2008 was voornamelijk aan Spaanse muziek gewijd en daarin pasten ook enkele solo-recitals op klavierinstrumenten, geprogrammeerd onder de noemer 'Para tecla, arpa y vihuela', dus: op klavier, harp en barokgitaar.

Ik kon de serie niet integraal volgen, maar begon met het concert op vier kleine orgels door Liuwe Tamminga (2 september) in de Geertekerk: het kabinetorgel, een italiaans positief uit 1770, een kistorgel en een regaal. Heel wat van deze muziek klinkt ons nu vreemd in de oren, maar er was veel afwisseling wat toch een geslaagd recital opleverde. Al deze muziek kan ook goed op clavecimbel worden gespeeld. Diego Ares (3 september) speelde ex tempore een veeleisend recital in de Lutherse kerk op een Vlaams model clavecimbel van Titus Crijnen en een prachtig Italiaans virginaal van Cornelis Bom.

Paola Erdas (4 september) bracht ook een geheel Spaans programma ten gehore in de Lutherse kerk op een Italiaans clavecimbel van Cornelis Bom (zie foto). Omdat zij elk blokje muziek afslot met een variatiereeks op een aansprekend thema dat de meesten onder ons nog wel bekend voorkomt (Pavana Italiana, Caballero, Las Vacas etc.) was dit programma ondanks de overige minder aansprekende stukken goed te volgen.

De harpiste Hannelore De Vaere (5 september) gaf een harpconcert in Leeuwenberg met in hoofdzaak werken die ook op klavier kunnen worden uitgevoerd, al klinkt het op de spaanse harp natuurlijk toch heel anders, zagezegd etherisch. Haar cd 'the fellowship' (HDA001, 2008, eigen beheer www.hanneloredevaere.be) geeft hiervan ook een selectie.

Dan gaf Menno van Delft (7 september) nog een bijzonder concert met Iberische muziek in de Doopsgezinde kerk op een door Peter Bavington gereconstrueerd vroeg-Spaans type clavichord, naar een instrument dat is gevonden in Lima, Peru.

Fringe

In de fringe-recitals was in Theater Kikker Susanne Pumphösl te horen (30 augustus) met een vroeg-Italiaans programma, dat op haar cd (Voglio il core, Klangrede LC09288, 2006) iets overtuigender klinkt. Katelyn Clark (4 september) speelde in de Orangerie van de Oude Hortus van het Universiteitsmuseum een mooi afwisselend Spaans/Engels programma met o.a. weer 'The Bells' van Byrd.

Trompenburg

Als toespijs van deze clavecimbelzomer was ik in de gelegenheid om het concert van Menno van Delft op Trompenburg in 's-Graveland bij te wonen (26 september). In de koepelzaal, een waarlijk unieke ambiance, werden de in het boek van Bert Natter "Begeerte heeft ons aangeraakt" ter sprake komende clavecimbelwerken op voortreffelijke wijze uitgevoerd op een Italiaans clavecimbel van Matthias Griewisch (zie foto) en een Vlaams-Frans type clavecimbel

Italiaans clavecimbel van Matthias Griewisch 1999, coll. Menno van Delft

van Titus Crijnen, nadat de betreffende passage door de auteur was voorgelezen. Het programma liep van M.Rossi, Peerson, Rameau, Handel, F.Couperin, Froberger en Storace naar Sweelinck met een toegift van J.S.Bach. (zie ook het signalement op p.19 van dit nummer en ook in het meinumner van het Clavecimbel p.20)

Hans van Krevelen, sept.2008

Vlaamse Klavecimbeldag, Mechelen, 7 februari 2009

Op 7 februari is in Mechelen een Vlaamse Klavecimbeldag¹, Ludmilla Tschakalova is de auctor intellectualis van onder andere deze dag. Met Bart Wuilmus en Bart Jacobs ontwikkelde zij hun inval, die opkwam tijdens het 'pinteleeren' na een optreden. Het Klavecimbel vroeg haar naar zichzelf, over al eerdere vormen van presentaties en over de ontwikkeling van het huidige initiatief.

"Ik ben in Londen geboren, waar ik piano en klavecimbel studeerde aan The Royal College of Music. Daarna volgde ik zomercursussen bij Kenneth Gilbert in het Museum Vleeshuis, Antwerpen; dit leidde tot studies met Jos Van Immerseel aan het Antwerpse Koninklijke Conservatorium. 30 jaar zijn voorbij gegaan, en ik ben hier nog altijd!

Ondertussen, naast een professionele carrière opgebouwd te hebben als speler, heb ik klavecimbelklassen opgericht in verschillende stedelijke academies. In de jaren negentig richtte ik klavecimbelworkshops in, bestemd voor academieleerlingen.

In dezelfde periode stelde mijn collega Christine Wouters voor – die reeds contacten had met de Haarlemse Clavecimbeldagen – om jurylid te worden in Haarlem, en ook in zijn toenmalige Vlaamse tegenhanger, die doorging in Mechelen (onder impuls van Christine Wouters).... en waar er ook Nederlandse juryleden werden uitgenodigd – onder andere Kya Hengstmangers en Menno Van Delft. Dit waren de tijden van de leuke uitwisselingen!"

Afgestudeerden

"Helaas, werd er daarna beslist om de Haarlemse Clavecimbeldagen en zijn Mechelse tegenhanger niet meer in te richten, of toch niet dezelfde vorm te hanteren.

Na het jaar 2000 studeerden er meer en meer gedreven jonge klavecinsten af: en dezelfde jonge mensen begon ook op hun beurt klavecimbelklassen op te richten of over te nemen.

'Pinteleeren'

Ongeveer drie jaar geleden waren er twee van die jonge helden en mezelf aan het pinteleeren na een concert dat een van hen had gespeeld (in een reeks gerund bij de andere!). Ik had toen verschillende vragen gekregen van collega's over wanneer ik nog eens een workshop zou inrichten, en toen kwam het bij me op om de twee jongens te vragen: waarom bundelen we ons krachten niet samen, en opnieuw van alles organiseren voor academieleerlingen? Die twee jongens, Bart Wuilmus en Bart Jacobs gingen er gretig op in: binnen de kortste tijd hadden we een eerste bijeenkomst georganiseerd van (bijna) alle klavecimbel academie leerkrachten. We begonnen aan verschillende projecten te denken, onder

andere aan het prangend probleem van betaalbare studie instrumenten voor leerlingen.

Bart Wuilmus en Ludmilla Tschakalova

Het idee van een Vlaamse Klavecimbeldag – geïnspireerd op de Vlaamse Orgeldagen, waar Bart Wuilmus veel ervaring mee heeft – begon gestalte te krijgen. Ondertussen komen wij leraars twee keer per jaar samen, we wisselen ideeën uit over alles en nog wat dat te maken heeft met lesgeven, en onze eerste Klavecimbeldag wordt een realiteit."

Kya hengstmangers vertelt: "Ludmilla Tschakalova was jurylid bij het concours in 1999, in de Doopsgezinde kerk. Het was de laatste keer dat het feestje nog niet werd georganiseerd door de SCGN, maar door de Stichting Haarlemse Clavecimbeldagen."

Commentaar Ludmilla: "Ik herinner me wel dat Tini Mathot ook in de jury zat in Haarlem... en dat ik enorm onder de indruk was van de "leiderschap" van Kya"

"Uit Ludmilla's CV in een programmaboekje: Ludmilla Tschakalova trad in haar Londense tijd op als soliste en met diverse ensembles in concertseries, voor de BBC en in musea, waar ze in contact kwam met historische instrumenten. Dit laatste zette haar aan tot verdere studies bij Kenneth Gilbert en Jos van Immerseel aan het conservatorium in Antwerpen. Ludmilla heeft een brede pedagogische ervaring: aan de Kunsthumaniora, het Conservatorium van Antwerpen en verschillende muziekacademies in Vlaanderen. Zij heeft zich ook ingezet voor nauwer contact tussen klavecimbelleerlingen en -docenten door het organiseren van een jaarlijkse workshop. Momenteel verdiept zij zich in de Franse klavecimbelliteratuur, vooral in werken van François Couperin, over wie zij een serie voorbereidt voor de derde zender van de Vlaamse radio en televisie."

Bart Jacobs

Ludmilla geeft nu les op twee academies. "Vroeger waren het er vier, en ik heb ook lesgegeven aan het Koninklijke Conservatorium Antwerpen. Ik besloot om mijn lessenspakket te verminderen om meer tijd te kunnen besteden aan het spelen. Mijn rol in het komend feestje is al beantwoord en ik wil ook benadrukken dat de taken van het voorbereiden van het feestje verdeeld zijn tussen mij, Bart Jacobs en Bart Wuilmus, en we vormen en hele goeie team!"

"Op het feestje kunnen we de volgende workshops verwachten:

– één over het stemmen van het klavecimbel – gegeven door mij, en, hoop ik, in alle eenvoud uitgelegd!

– een tweede over het onderhoud van het instrument: hier zullen Jef Van Boven en Staf Van Looy – twee zeer gedreven "liefhebber" bouwers – klavecimbelspelers helpen met hun vragen over de kleine kwaaltjes die kunnen beholpen worden.

In de namiddag komt er een wedstrijd voor jong en oud en alles daar tussenin! Klavecimbelstudenten van de Vlaamse academies zullen aangemoedigd worden om deel te nemen. Zijn er weinig inschrijvingen, kunnen we het misschien overwegen om moedige Nederlanders te laten deelnemen! We zitten met een beetje tijdsgebrek, dus kunnen we ons helaas niet permitteren om van het concours een langer festijn te maken."

Jury

Ludmilla: "De drie juryleden zijn: "ere"jury lid Kya Hengstmangers, (goed bekend bij klavecimbelminnend Nederland, red.); Christine Wouters (oprichter van de eerste Mechelse Klavecimbeldag in de jaren negentig, meermaals jurylid in Haarlem, docente klavecimbel en fortapiano, maar sinds begin september directrice van de Academie van Hemiksem); en mezelf.

Na de wedstrijd komt er een recital door Julien Wolfs, een Belg die finalist werd in de Musica Antiqua Wedstrijd, Brugge 2007. Julien studeert momenteel in Nederland, bij Menno Van Delft aan het Amsterdamse Sweelinck Conservatorium.

Bovendien: de hele dag is er een tentoonstelling van instrumenten en een partiturenstand.

Het feestje vindt plaats in het Cultuurcentrum, Mechelen, België, op zaterdag 7 februari 2009."

Achtergrond

"Tot voor kort hadden wij leraars het gevoel van een beetje eenzaam op ons eilandjes (in onze respectievelijke academies) te vertoeven. Van alle andere disciplines zijn er docenten bij de vleet. In elke academie zijn er dozijnen piano leerkrachten, meerdere gitaar leerkrachten, dito de meeste andere instrumenten. Wij klavecimbellaars zijn nu wel met minstens 20 in heel Vlaanderen, maar nogal ver uit elkaar. En er wordt zeker niet in alle academies klavecimbel gegeven. Maar we zijn wel aan het groeien: er zou een stijging zijn in leerlingen aantal van ongeveer 20% over de laatste 5 jaar. Er worden sinds enkele jaren "dagen" ingericht

voor andere instrumenten, het is nu echt tijd voor het klavecimbel!"

"En of we aan een Vlaamse versie van het SCGN begonnen zijn? Misschien wel, maar we zijn nog héél pril vergeleken met jullie! Eigenlijk staan we nog in ons kinderschoentjes. We hebben geen tijdschrift, geen website... maar wel goede wil! Officieus noemen we onszelf – een suggestie gelanceerd door collega Jan Devlieger (zie 'het Clavecimbel' jaargang 15 nummer 1, mei 2008, bl.22, voor een mooie foto van Jan!) – "de Verenigde Vlaamse Klavecimbellaars". Dat we al "verenigd" zijn is al een eerste belangrijke stap!"

"Ons feestje is dus bedoeld om te kunnen zeggen: wij leraars en leerlingen zijn er, ons instrument wordt nog altijd geliefd, en we zullen voortaan onze krachten blijven samenbundelen.

En het is natuurlijk de bedoeling dat we misschien wat bekeerlingen kunnen maken! Iedereen is welkom, welke instrument dat ze wel – of niet – spelen."

Wij, de organisatoren van de Klavecimbeldag zijn ook het Conservatorium van Mechelen en de Vrienden van het Conservatorium dankbaar voor hun logistieke en financiële steun

Alle klavecimbelsympathisanten en leerlingen van de Vlaamse muziekacademies kunnen op zaterdag 7 februari 2009 van 10 tot 18 uur genieten van een Klavecimbeldag in het Cultuurcentrum te Mechelen.

Er zijn die dag workshops rond stemming en onderhoud van deze instrumenten. Een expositie van klavecimbels en een partiturenstand is heel de dag te bezoeken. Verder zorgen een wedstrijd voor academieleerlingen en een slotconcert door Julien Wolfs voor de broodnodige muzikale omlijsting.

Vanaf half tien bent u welkom; om 10 uur begint een workshop over onderhoud van klavecimbels door Staf Van Looy en Jef Van Boven.

Om half twaalf start een workshop over de stemming van klavecimbels door één van de organisatoren: Ludmilla Tschakalova – zie bijgaand verhaal.

Een wedstrijd voor leerlingen aan het Deeltijds Kunstonderwijs is om half twee 's middags.

Om vijf uur verzorgt Julien Wolfs het slotconcert. Hij is laureaat van de internationale klavecimbelwedstrijd Musica Antiqua Brugge 2007.

De dag sluit om zes uur met "proclamatie & receptie".

Locatie: **Cultuurcentrum, Minderbroedersgang 5, 2800 Mechelen**

Prijzen: Workshops: 10 euro (workshops + concert); Concert: 10 euro,

Expositie + luisteren naar de wedstrijd zijn gratis.

Inlichtingen: bart.jacobs@belgacom.net of

ludmilla.tschakalova@telenet.be of

*Bart Wuilmus, tel:31 14 854061

Folders zijn verkrijgbaar via de website van het SCGN: www.scgn.org.

Nog eens de zithouding en o.a. Rameau

Carolien Eijkelboom

Het artikel van Tilman Skowroneck over ‘La mécanique des doigts’ van Rameau in het vorige nummer van dit blad bracht mij ertoe het onderstaande te schrijven. Nadrukkelijk zij vermeld dat hierin niet mijn reactie op Rameau tegenover die van Tilman Skowroneck wordt gezet; het is meer daardoor geïnspireerd, met Rameau ernaast.

Pols en vingers

In mijn hele carrière van clavecimbel-docent heb ik nog nooit een leerling gehad die z'n polsen laag genoeg en zijn vingers voldoende geplakt aan de toetsen hield en ook nog eens slechts het uiteinde daarvan beroerde. Rameau wil duidelijk lage polsen, vingers dicht bij de toetsen en op de uiteinden daarvan. Mijn lessen zijn er op gericht dat te bereiken. Overigens is dat niet alleen omdat Rameau dat vindt. Meer omdat ik merk dat met zijn aanwijzingen en (vooral!) die van Couperin alles beter lukt en beter klinkt. Daarom probeer ik dat doel te bereiken, ook al is de weg daar naartoe soms anders dan bij Rameau, want dat hij didactisch soms merkwaardige dingen zegt ben ik geheel met Tilman eens.

Zithoogte

De zithoogte is belangrijk*. Eerst te hoog en dan steeds lager is echter niet effectief. Ik denk dat dat nooit het geval is, ook niet is geweest, maar heden ten dage, met overwegend leerlingen die piano of een later type orgel hebben bespeeld, zeker niet. Waarom wil Rameau pink en duim op de uiteinden van de toetsen en de rest er, in één lijn, ertussen in? Welnu, omdat de aanslag hoogst onaangenaam, en soms onmogelijk is, wanneer de toets verder naar achteren wordt ingedrukt. Dat merk je als speler wel. Ook als beginnening. In de 18e eeuw begon je op een clavecimbel en je werd daar dus direct mee geconfronteerd: je werd afgestraft voor vingers die te diep in de toetsen lagen. Op een piano en vele orgels echter, is dat niet of nauwelijks een probleem. Tegenwoordig komen leerlingen vaak van een van die instrumenten en hebben daardoor al jaren straffeloos hun vingers zo gehouden. Als docent ben je dus vooral bezig dat eruit te krijgen en wacht je je wel om de leerling zo hoog te laten zitten dat die vingers helemaal de oude, verkeerde kant uit gaan.

Zwaartekracht

Te laag zitten is funest omdat de onderarm dan echt omhoog gehouden moet worden, voortdurend gedragen. Je maakt geen gebruik van de zwaartekracht. Het is nodeloos vermoeiend. Vergelijk het met langdurig spelen op het bovenklavier (wat, dat geef ik toe, ook nog eens verder weg is). Er kan ook een knik in de pols ontstaan die grote souplesse in de weg staat. Een evenzo kwalijke knik ontstaat overigens andersom bij te hoog zitten.

Uit al deze wensen moet een soort grootste gemene deler worden gehaald. De vingers moeten de uiteinden van de toetsen beroeren en de pols mag niet geknikt zijn. Mijn ervaring is: elleboog even hoog als de toetsen, maar de onderarm iets laten zakken, zodat de hand weer iets omhoog staat. In sommige passages hangen de vingers dan aan de toetsen. De hoek van de onderarm met de handrug is ca. 135° maximaal.

(Ont)spanning

Door verplaatsing van de arm, precies zo als Rameau beschrijft en het artikel verduidelijkt, bungelt de hand af en

toe ook aan de onderarm. Diezelfde hoek zal dan maximaal 225° zijn. Ook zal de hand bij het bewegen naar de discant dan wel de bas, of bij de afwisseling tussen wel of geen duimgebruik, naar links of rechts bewegen. Kortom de hand beweegt alle kanten op. Maar altijd is dat weinig, anders wordt onherroepelijk de subtiliteit en doelgerichtheid van de vingerbeweging belemmerd. Die wordt ook belemmerd door spanning en de pols waakt daarvoor. Mits die zelf ontspannen is. De bewegelijkheid van de hand en de vingers en de snelheid van die bewegelijkheid, wat beslist nog weer een stap verder is, worden bepaald door de souplesse van de pols.

Oefenen

En dan die oefening!*** Kunt u hem vinden in Rameau's overzicht? Piepklein! De allersimpelste boer-daar-licht-een-kip-in-'t water. Geloof u dat als je dat maar vaak genoeg oefent, je eerst dat genoemde menuetje en uiteindelijk zijn *Tourbillons* kunt spelen, zoals hij beweert? Ik niet. Rameau valt daar als didacticus door de mand. Waarschijnlijk begreep hij absoluut niet dat een gewone sterveling allerlei dingen (helaas, de meeste) niet kan. De sterkste indruk die dit voorwoord dan ook bij mij achterlaat is dat het ter verhoging van de verkoopcijfers diende. Hij schreef naar voorbeeld van anderen, zich misschien niet altijd realiserend waarin en hoezeer hij verschilde van die anderen. Dat suggereert althans de hier boven genoemde opmerking. Tilman spreekt zelfs van een cryptische bewering, alsof Rameau iets overslaat. En hij maakt duidelijk dat twee onderdelen van de techniek bekend en aanwezig worden verondersteld die nu juist nieuw zijn, door hemzelf in zijn stukken geïntroduceerd. Dat zijn het over- en onderzetten, waarbij de duim dus oponeert en handen afwisselen in lange slierten. Maar daar rept Rameau in zijn voorwoord niet over. Schrijvend over de huidige praktijk van het lesgeven zou ik daar iets langer bij stil willen staan.

Kloof

Het is veelzeggend dat Rameau die kloof, die Tilman dus met zijn verklaring dicht, zelf niet ziet. Zoals wij allen weten vindt bij Boer-daar-... geen onder- of overzetting van de duim plaats. Maar in het menuet ook niet! Dat heeft verstrekende consequenties voor wat hij zegt over zithoogte en pols- en handhouding. Denkt hij daarbij nu wel of niet aan gebruik van de oppositiemogelijkheid van de duim? Als er iets interessant zou zijn geweest om in zijn methode te beschrijven zou het dat zijn geweest. Zou je kunnen zeggen dat wat hij hier opschrijft ouderwets is, uitgaat van clavecimbelspel à la Couperin, zoals hij zelf ongetwijfeld had geleerd? En dat hij zich niet eens bewust was van het feit dat hij een heel andere techniek gebruikte om zijn wilde bedenksels zelf te spelen?

Zijpaadje

Van hier wil ik graag een klein zijpaadje inslaan. Ik kan niet zomaar voorbij gaan aan alle vragen die dat oproept. Hoe zit het met de “roulements avant la lettre” bij b.v. Sweelinck? Klein, maar toch. Ook ‘batteries avant la lettre’ schrijft hij trouwens. Zo ook de virginalisten, 16^e en 17^e eeuwse toccata's. Sweelinck, Bull, Frescobaldi en later Scarlatti en natuurlijk Bach, de een nog virtuozer dan de ander. Bes-f-bes, waarbij zowel de duim als de pink op een zwarte toets liggen, en dat rond 1600. Bij de vingerzetting: 1234 – 1234 – 1234 maakt het al dan niet opponeren van de duim net het

verschil tussen al dan niet articuleren. Bepaalt het ook de snelheid? En al die stukken in exotische toonsoorten? Hoe deden ze dat? Duizend vragen al op dit kleine zijpaadje! Ik zou er wat voor geven om die mensen aan het spelen te zien. Want als je uitgaat van de ‘oude’ techniek en de duimopponering hier en daar toepast, ziet het er totaal anders uit, én klinkt het anders, dan wanneer je uitgaat van ‘parelende’ toonladders met moderne vingerzetting.

afbeelding 1

Techniek

Daarmee ben ik weer terug op het hoofdpad, bij Rameau's ‘de la mécanique ...’, bij het artikel daarover van Tilman en bij mijn eigen lesgeven. Ik ben overtuigd van het feit dat de techniek tot diep in de 18e eeuw was gebaseerd op die ‘oude’ techniek. En wel om twee redenen, die overigens beide te maken hebben met het instrument.

Ten eerste is daar de mechaniek van het instrument. Pas bij de ontwikkeling van het tweede type piano-forte (dus niet dat van Christofori) begint het wat minder dwingend te worden op de uiteinden van de toetsen te spelen. Dat betekent dat tot die tijd onvermijdelijk de duim minder gebruikt werd, zeker beduidend minder dan moderne pianisten doen.

Ten tweede is daar de klank van het instrument, de akoestiek. Dit vraagt een uitgebreider betoog. Een clavecimbeltoon verdwijnt snel. Dat is eigen aan het instrument en hangt onlosmakelijk samen met de grote gedecideerdheid en energie aan het begin van de toon, het is een tokkelinstrument (zie de studiedag van 8 november a.s.!!). Op alle instrumenten worden door goede spelers de speciale mogelijkheden uitgebuit en voor onmogelijkheden worden effecten, bijzondere oplossingen bedacht die dan vaak weer tot de speciale mogelijkheden gaan horen. Ik denk hierbij b.v. aan het flattement op een gamba, het ‘spucken’ op blokfluiten. Het is een mentaliteit van uitproberen, grenzen en mogelijkheden opzoeken die de mens op alle gebieden eigen is.

Overlegato

Iets wat is verbonden aan mijn liefde voor de Franse muziek, althans zo is het gegroeid, is mijn aandacht voor het *overlegato****. Bij overlegato worden de verschillende tonen waarover het (soms dubbele) boogje staat allemaal aan, dus de toetsen neergedrukt, gehouden tot het boogje stopt. Zoals gezegd, het is een manier van spelen waarmee het specifieke karakter van een clavecimbel extra wordt getoond, of dat nu Vlaams, Italiaans, Frans, of Duits is. Voor zover ik weet wordt het alleen in Franse bronnen met name genoemd en beschreven, bijvoorbeeld bij Rameau, maar dat het eigen is aan ieder clavecimbelspel staat voor mij vast. Ook dus, dat het niet door de Fransen is bedacht. Het is in feite dezelfde, ten tijde van Rameau ‘traditionele techniek’ waarin overlegato als vanzelfsprekend voorkomt. Bij muziek van de 16^e en 1^e helft 17^e eeuw zijn tonen per paar of per drie steeds overlegato, wat samen gaat met de vingerzetting. Bij andere,

latere muziek in andere groeperingen, maar het is algemeen dat pas bij geraffineerd gebruik van overlegato het instrument echt gaat zingen. Met consequent doorgevoerde ‘moderne vingerzetting’ zal dat niet makkelijk lukken. Vaak zal dan b.v. (stijgend) 3-1 overlegato moeten worden gespeeld, en dat veroorzaakt slechte handbewegingen. Het is het instrument dat om overlegato vraagt en dat vraagt weer om ‘oude’ techniek. Dát was de clavecimbeltechniek, ook voor Rameau.

Aanwijzingen

Nog iets over die manier van spelen.

In veruit de meeste gevallen staat het niet genoteerd. Ga bij uw klankvoorstelling uit van een luit of een harp, die niet worden afgedempt, veeleer dan van b.v. een orgel. Dan heeft u, en had men toen, precieze aanwijzingen niet nodig. Toch leveren in de moderne les- en speelpraktijk vooral diatonische figuren problemen op. U zult zich afvragen: “Moet alles dan maar worden geplakt? We zijn het stadium van alleen maar legato, als het hoogst bereikbare toch voorbij? Juist de *oude muziek*-spelers hebben het begrip articulatie opnieuw inhoud gegeven?” Nee, niet alles moet worden geplakt, net zo min als alles los moet. Juist bij oudere muziek moet de afwisseling en kleurigheid net zo groot zijn als bij spreken. De voortdurende afwisseling van klinkers en medeklinkers (daarvan de stemhebbende, stemloze en explosieve), gecombineerd met afwisseling in lengte, maakt iets goed verstaanbaar. Goed gearticuleerd spreken wil immers niet zeggen dat alle lettergrepen even los en kort worden uitgesproken, maar dat duidelijke verschillen worden gemaakt tussen los en gebonden en tussen kort en lang. Zo ook maakt gedifferentieerd spel de muziek verstaanbaar. Het is naadloos vertaalbaar. Om akoestische redenen is op een clavecimbel overlegato van diatonische figuren niet storend, maar juist expressief en werkt het dynamisch.

Sprekend

En hiermee ben ik niet zo ver van Rameau geraakt als wellicht lijkt.

Bij het “pedagogische menuetje” ontstaat een prachtige afwisseling, ofwel ‘sprekendheid’, wanneer dat wat kan overlegato wordt gespeeld en daar waar het moet (de hand verplaatst of vingerherhaling) de volgende toon net los wordt gezet. De ene keer wat meer dan de andere, ervan afhankelijk of het vertaalbaar is naar een punt, een komma of slechts een woord met b.v. een *t*. Duizend mogelijkheden, zoals er duizend mogelijkheden zijn om iets voor te lezen. De retoriek in de muziek is nooit ver weg, al helemaal niet wanneer je je met barokmuziek bezighoudt. En Rameau was een kind van zijn tijd (hoe ver hij die soms ook voor was). Musici en muziekliefhebbers hoeven muziek niet naar gesproken taal om te zetten. Muziek *is* een taal. Je leert hem verstaan, spreken. Je leert er nog eens een bij. De een heeft meer te vertellen dan de ander, en de een spreekt duidelijker en overtuigender dan de ander. Rameau had erg veel te vertellen en wist precies hoe hij moest overtuigen, in zijn opera's, maar ook in zijn clavecimbelmuziek.

Dat hij misschien niet zo'n groot pedagoog was is hem van harte vergeven.

* Een apart hoofdstuk verdient de moderne multi-focale bril. Verkrampte nekken en schouders omdat er maar één houding is waarin de afstand goed is. Wat zeg ik? Helemaal geen hoofdstuk! De noten moeten scherp, ook als het hoofd op en neer of heen en weer beweegt. De toetsen mogen iets minder scherp, maar door dezelfde glazen. Dus niet opeens scheef

eronder of zo. Een clavecimbelbril dus, één sterkte voor de hele bril (die is in ieder geval goedkoper dan een multifocale).

** Die oefening is m.i. slechts een soort steno-notatie. Piano-oefeningen van Aloise Schmitt (op.16) en C.L.Hanon gaan uit van dezelfde vijf toetsen voor vijf vingers. Zij echter **noteren** de afwisseling die, naar ik denk, Rameau ook aan leerlingen zal hebben gegeven. Verschillende volgordes, verschillende ritmiseringsen. Dat is immers een beproefd middel om regelmaat te verwerven. Beiden maken er ook een 'opschuifoefening' van, waardoor je het hele klavier over gaat, dus ook verschillende handhoudingen tegen komt. Verder zijn er eindeloos variaties te bedenken met legato, meer of minder overlegato, en allerlei groeperingen, aan te brengen met grotere of kleinere artiaties. Schmitt is zeker

afbeelding 2: A.Schmitt

afbeelding 3: C.L.Hanon

afbeelding 4: A.Schmitt

nog te krijgen en voor zover ik weet Hanon ook. Er zijn er meer, waarbij soms ook R en L verschillend zijn etc.

***Overlegato in Rameau's schema, zie afbeelding. Opvallend is dat hij bij de 'gewone' binding zegt dat de 1^e vinger pas weg mag nadat de 2^e heeft aangeslagen (onderstreping in afbeelding van mij). M.i. is dat net even vetter dan wat pianisten doen, en wat de gemiddelde leerling dus doet. Bij het 'overlegato' geeft hij wel de algemene formulering 'meer dan twee noten' maar het voorbeeld is een accoord, dus geen diatonisch groepje. Het teken daarvoor, twee parallelle boogjes, kan ik niet meer vinden. Wie kan me helpen?

Carolien Eijkelboom

Liaison

Une liaison qui embrasse deux notes différentes, comme -- --
marque qu'il ne faut lever le doigt de dessus la première qu'à près avoir touché la seconde.
La note liée à celle qui porte une Cadence ou un Pince, sert de commencement à chacun de ces agréments

Exemple

Une liaison qui embrasse plusieurs notes, marque qu'il faut les tenir toutes d'un bout de la liaison à l'autre à mesure qu'on les touche.

Exemple

Le pouce se doit se trouver dans le milieu de cette batterie.

Première Leçon

Main droite

Main gauche

ceci se répète souvent sans discontinuer, et avec égalité de mouvement.

Expression

Expression

afbeelding 5: Rameau

Toelichting bij de Muziekbijlage

De "A Duo-Suite" voor twee clavecimbel werd gecomponeerd door Ton Verhiel in 2007. De componist schrijft in zijn voorwoord: "For this piece I was looking for a language that would be very different from the usual cembalo-music and which had

also a flavour of popularity". Het stuk bestaat uit vier delen. Afgedrukt is het derde deel 'Coffee-time'.
mailto: t.verhiel@home.nl

Fons van der Linden

Zomaar een Juweeltje op een Virginaal

U kon dit Juweeltje van een dekselbeschildering al eerder zien. In het vorige nummer stond het gehele instrument in een advertentie: te koop. En dat is het nog steeds. Navraag leert meer. Zie voor de kleurenafbeelding de achterzijde van de cover.

Mevrouw L. Klaassen-Simonse uit Waalre vertelt: "Dit virginaal van mijn man is een Vlaams Virginaal, gebouwd door Louis van Emmerik in 1977. Het is een kopie naar een instrument dat in 1611 gemaakt is door Johannes Ruckers, dat toen tentoongesteld stond in het Vleeshuis Museum in Antwerpen. Dit origineel wordt beschreven in het boek van Grant O'Brien, *Ruckers, A harpsichord and virginal building tradition*, uitgegeven bij Cambridge University Press, New York, 1990. (blz. 242, 1611 HR)."

"Het instrument is gebouwd voor mijn man. Het is altijd door hem bespeeld en altijd goed bespeelbaar gebleven. De dokjes zijn van hout; de kieltes van delrin. De zangbodem is gedecoreerd maar niet gelakt. Daardoor klinkt het direct, fraai en helder. Het heeft een z.g. kort actaaf: CFGA-f3. Het instrument vraagt als het

ware om gestemd te worden in de middentoonstemming; dan klinkt het op zijn voordeligst. De middentoonstemming voldoet zeer goed bij muziek van Sweelinck, de Engelse virginalisten, e.d. Het instrument is te horen op een aantal fragmenten op de volgende site:

http://www.essentialvermeer.com/music/vermeer_and_virginals.html.

(Inderdaad leuk om te horen en te lezen. Daar is op zich al een heel verhaal over te schrijven! HCH).

"De binnenkant van het deksel van het virginaal is fraai beschilderd door Jan Overbeeke, en toont een gezicht op Antwerpen, op oud-Antwerpen. Ook de buitenkant is geschilderd: groen met velden in gemarmerd rood omlijst met bladgoud. Het instrument ligt op een authentiek eiken onderstel, waarop het eertijds getoond werd in het Vleeshuis Museum en dat ook is afgebeeld in het boven genoemde boek van O'Brien op bladzijde 87."

Zo levert het bekijken van een Juweeltje toch weer een leuk stuk informatie op.
HCHansson

Bij de voorplaat: Clavecimbel van Gerard Tuinman

Het clavecimbel op het omslag bespeelde Cristiano Holtz bij het Hofconcert in de Markiezenhof te Bergen op Zoom op zondag 26 augustus. Het instrument is gebouwd door Gerard Tuinman, Utrecht 1999-2001 en beschilderd door Thérèse de

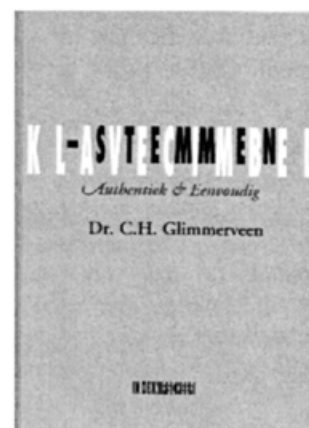
Goede, Bergen NH 1999-2003. Het is een kopie van een instrument dat Andreas Ruckers in 1638 te Antwerpen bouwde en dat in Frankrijk in de 18e eeuw opnieuw werd gedecoreerd en vergroot.

Dr. C. H. Glimmerveen: Klavecimbel-stemmen, *Authentiek & Eenvoudig*

(In de Knipscheer, Haarlem, 2006)

Boekbespreking door *Eugène Eijken*

Kees Glimmerveen is gepromoveerd als filosoof. Hij is bovendien actief als klavecijnist, organist en componist en publiceerde daarnaast een aantal literaire werken, veelal romans.

Met de publicatie van zijn boek *Klavecimbelstemmen, authentiek & eenvoudig* (144 pagina's) heeft hij gepoogd de theorie en praktijk van historische

stemmingen meer toegankelijk te maken voor musici en met name voor bespelers van het klavecimbel en het klavichord.

In zijn boek behandelt Kees Glimmerveen achtereenvolgens:

- I. Theoriegeschiedenis: achtergrond en beschrijving van diverse historische stemmingen, zoals toegepast vanaf de Middeleeuwen tot en met de 20^e eeuw.
- II. Stempraktijk: praktische instructies voor het toepassen van diverse historische stemmingen, van Pythagoras tot en met een benadering van gelijkzwevend.
- III. Keuzebepaling: instrument, repertoire en soort stemming.
- IV. Appendices: bijlagen met informatie betreffende centberekening, meer stemmingen van Zarlino en Werckmeister, zgn. 'Bachstemmingen', variëren met de stemcomputer en de constructie van stemmingstabellen.

Helemaal achter in het boek is er bovendien een beknopte lijst opgenomen van vijf Nederlandse klavecimbelbouwers, waarvan drie voor afbeeldingen in het boek hebben gezorgd.

De indeling van het boek is logisch en overzichtelijk. Ik zal nu wat nader ingaan op de inhoud van de genoemde onderdelen van het boek.

In het eerste onderdeel theoriegeschiedenis wordt in een korte inleiding (1.1) allereerst het probleem van 'het komma van Pythagoras' en de daaruit voortvloeiende tempering van kwinten uiteengezet. Hierna volgt een bespreking van diverse stemmingen.

In het hoofdstuk over Pythagoreïsche en reine stemmingen (1.2) stuitte ik in de beschrijving van de 'reine stemmingen' (p. 16) echter wel op een (druk?)fout: reine kwinten op C, G en D en de kwint A-E die een syntonisch komma te klein is (wolfswint), leiden natuurlijk niet tot reine grote tertsen op C, G, Dis en A, maar op C, G, D en A.

Uit het hoofdstuk over middentoonstemmingen (1.3) blijkt o.a. dat Zarlino in 1558 de middentoonstemming niet zozeer voor toetsinstrumenten, maar voor koorzang had bedoeld, namelijk als oplossing voor het probleem van een fluctuerende stemtoon bij reine intonatie.

Verderop (1.5 en 1.6) is het ook wel opmerkelijk om te lezen dat zowel Andreas Werckmeister, als later Rameau (na het aanvankelijk presenteren van een aantal ongelijkzwevende stemmingen) en ook de meer pragmatische C. Ph. E. Bach uiteindelijk toch de gelijkzwevende stemming lijken aan te bevelen.

In het tweede onderdeel stempraktijk komt allereerst de stemtoon (2.1) aan de orde. Omdat in de 17^e en 18^e eeuw meestal niet de a', maar de c' (of f') stemtoon was, heeft Kees Glimmerveen ervoor gekozen om dit over te nemen: in zijn stemprocedures neemt hij veelal de c' als stemtoon en dus als startpunt. Dit lijkt weliswaar historisch juist, maar sluit niet bepaald aan op de huidige praktijk: de meeste musici en stemmers gebruiken tegenwoordig de a' als stemtoon en tevens als startpunt voor de stemprocedure. Glimmerveen geeft weliswaar een methode om vanuit a' de toonhoogte in Hz van de c' te berekenen, maar die is uiteindelijk nogal wiskundig en omslachtig. Een alternatief zou kunnen zijn om gewoon een c'-stemvork te gaan gebruiken, maar als we deze c' vervolgens als startpunt van de stemprocedure gaan nemen, dan zullen we per soort stemming op nogal verschillende toonhoogtes van de a' uitkomen. Bij een aantal stemprocedures, zoals door Glimmerveen beschreven, moet de a' in de loop van het stemproces bovendien worden gewijzigd. Gezien de huidige muziekpraktijk, lijkt het mij persoonlijk dus praktischer om toch zoveel mogelijk vanuit de stemtoon a' te starten en dat zou bij de meeste stemprocedures eigenlijk geen problemen moeten opleveren.

Kees Glimmerveen onderscheidt drie soorten stemschema's en beschrijft in de hoofdstukken 2.4 t/m 2.23 vervolgens een uitgebreide serie stemprocedures. Er komen veel stemmingen aan de orde, dus keuze genoeg. Glimmerveen beperkt zich echter tot beschrijvingen en geeft daarbij alleen tabellen met waarden in cents voor de tonen en intervallen. Die tabellen kunnen bij de praktische musicus echter wel wat abstract overkomen. Het toevoegen van één of meer visuele schema's (b.v. kwintencirkels) zou een en ander wel wat toegankelijker maken.

De stemprocedures zelf lijken mij op zich veelal goed en systematisch, al zou ik persoonlijk dus altijd starten vanaf de stemtoon a' en de temperatuur leggen binnen het octaaf a-a'; boven a' worden de zwevingen namelijk al gauw te snel en dus moeilijk te beoordelen.

Daarnaast geeft Glimmerveen vrijwel nergens een indicatie van het aantal zwevingen per seconde, maar

beperkt zich tot vrij vage typering als 'trage zweving'.

In de stemprocedure naar 'Vallotti' (2.20) is er b.v. volgens Kees Glimmerveen bij de tert f'-a' 'een trage zweving hoorbaar' (2.20, p. 99), maar volgens mij is de snelheid van de zweving daar toch al zo'n 6 per seconde; dat ervaren de meeste klavecimbelstemmers eigenlijk al als tamelijk snel en lastig te beoordelen, vandaar dat zij die terts wellicht liever een octaaf lager nemen: f-a (3 per seconde).

Na de beschrijving van de stemprocedure naar 'Young II' (2.21) voorspelt Kees Glimmerveen bij Vallotti en Young verder 'goede resultaten, zolang de terts op c' resp. f' vrijwel rein wordt gestemd.' (p. 102). Ik ervaar een zweving in Vallotti van 4 per seconde voor de terts c'-e' en 6 per seconde voor de terts f'-a' persoonlijk weer niet bepaald als 'vrijwel rein', maar dat is wellicht subjectief. Een pianostemmer ervaart dat mogelijk heel anders?

Het derde onderdeel is gewijd aan de keuzebepaling, waarbij het te gebruiken instrument en de datering van de temperaturen aan de orde komen.

Kees Glimmerveen geeft terecht aan dat stemmingen waarschijnlijk al veel eerder toegepast werden dan de uiteindelijke datum van hun publicatie. Volgens de schrijver gebruikte b.v. Vallotti zijn stemming (gepubliceerd in 1779) mogelijk al rond 1720.

Opmerkelijk is verder dat de schrijver de populaire 1/4-komma middentoonstemming, vanwege het beperkte bereik, toch minder toepasselijk acht voor 17^e-eeuwse muziek dan we misschien zouden verwachten: 'Als

Korte geschiedenis van het Clavichord, door Koen Vermeij

Bij het twintigjarige bestaan van het Nederlands Clavichord Genootschap schreef de bekende clavichordbouwer Koen Vermeij een bijzonder handig en leerzaam boekje. Wie zich behoorlijk volledig wil oriënteren op dit fijnzinnig instrument kan hiermee al snel zijn weg vinden in Clavichordland. Een prima stukje public relations van het Clavichord genootschap!

Encore!Magazine

Speciaal voor lezers van *het Klavecimbel* maakte Martine Mussies een webpagina op www.encoremagazine.nl/hetklavecimbel.html. Vanaf deze pagina kunt u diverse artikelen lezen uit internet-muziektijdschrift *Encore!Magazine*, zoals een Historische Toetsinstrumenten special en het artikel "Clavichordmuziek in de Lage Landen" door Clemens Romijn.

Encore!Magazine is het enige klassieke muziektijdschrift voor jongeren. De oplage ligt momenteel op de 3700 exemplaren en diverse scholen in Nederland en Vlaanderen gebruiken het tijdschrift als lesmateriaal.

Laatste Nieuws

De jonge Holland Baroque Society met claveciniste Tineke Steenbrink heeft de (Anton) Kersjesprijs 2008 in de wacht gesleept, met een aanzienlijk prijzengeld. www.hollandbaroque.com

regel is een middentoonstemming met reine tertsen daarom niet geschikt voor muziek van na ca. 1600; maar er zijn uitzonderingen' (p. 117).

Glimmerveen laat de keuze uiteindelijk - terecht - aan de speler en geeft aan de hand van een schema een lijstje stemmingen en hun mogelijke toepasbaarheid per tijdsperiode.

In het vierde onderdeel appendices kunnen de meer wiskundig aangelegde musici en stemfanatici allerlei extra informatie vinden: een uitleg betreffende het omrekenen van snaarlengteverhoudingen in cents (1), nog meer stemmingen van Zarlino (2) en Werckmeister (3), tabellen voor zgn. 'Bachstemmingen' (4), variëren met de stemcomputer (5) en de constructie van stemmingstabellen in cents (6). In appendix 5 (variëren met de stemcomputer) ziet de schrijver kans om de beperkte mogelijkheden van een betrekkelijk eenvoudige 'tuner' op handige wijze uit te breiden, door te variëren met de instelling van de stemtoon in Hz.

Al met al hebben we hier te maken met een gedegen en bruikbaar boek over de theorie en praktijk van historische stemmingen. Kees Glimmerveen is dan misschien niet geheel, maar toch zeker voor een deel geslaagd in zijn poging om oude stemmingen toegankelijker te maken voor musici.

Richtprijs € 19,50
ISBN 90 6265 574 2

Eugène Eijken

(o.m. klavecimbelstemmer van het koninklijk Conservatorium, Den Haag)

Saul Groen, Broekmans & Van Poppel en Albersen hebben het in elk geval.

Richtprijs € 7,00
ISBN 978 90 73029 26 2.

Tineke Steenbrink >

CD-bespreking: Heinrich Scheidemann componeerde ook voor clavecimbel

Pieter Dirksen vraagt terecht aandacht met CD

In de meer traditioneel ingestelde boeken over muziekgeschiedenis lezen we over Heinrich Scheidemann (ca. 1595-1663) alleen dat hij één van de leerlingen van Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) was. Als we zijn naam tegenwoordig al tegenkomen, is dat

voornamelijk als componist van orgelmuziek. Zeker, Scheidemann volgde zijn vader op als organist van de Catharinenkirche in Hamburg rond het jaar 1625 en bleef op deze post tot zijn dood in 1663. De meeste van zijn overgeleverde composities zijn dan ook voor orgel en niet voor clavecimbel, getuige de pedaalpartijen in een groot gedeelte daarvan.

Toegankelijk

De clavecimbelwerken bleven jaren lang voor het grootste gedeelte onbekend en zijn dankzij het werk van clavecinist, organist en musicoloog Pieter Dirksen weer toegankelijk voor een groter publiek. Dit door de uitgave van de clavecimbelwerken voor Edition Breitkopf¹ en een opname op cd voor het label Etcetera². Deze cd bevat het grootste gedeelte van de klavierwerken, die ook zijn opgenomen in de Breitkopf-uitgave, aangevuld met een paar werken, die te vinden zijn in de orgeluitgaven. Dit laatste betreft onder andere de zetting voor orgel van *Omnia quae fecisti* naar Orlando di Lasso en *O Gott, wir danken deiner Güte*. In het boekje bij de cd legt Pieter Dirksen uit waarom deze werken goed op clavecimbel te spelen zijn. Het eerste werk is geschreven in een stijl die nauw verwant is aan de *Toccata's* van Sweelinck, die ook voor clavecimbel zijn. Het tweede werk heeft de kenmerken van een Engelse Gaillarde, een wereldse dansvorm. Ook oorspronkelijk te vinden bij de orgelwerken is de *Praeambulum* en *Canzona* in F, die hier zeer overtuigend op clavecimbel gespeeld worden.

Afwisseling

Het clavecimbeloeuvre van Scheidemann is zeer afwisselend en laat naast de invloed van Sweelinck ook invloeden zien van Engelse klaviermuziek, Franse luitliteratuur en van Italiaanse invloeden, zoals te vinden in werken van Frescobaldi. Deze combinatie leidde tot een individuele stijl, waarin een degelijk contrapunt wordt gecombineerd met de dansstijlen uit Engeland en Frankrijk. De diverse korte dansen zijn

aantrekkelijke stukken, die technisch ook binnen het bereik liggen van minder ver gevorderde clavecinisten. Een voorbeeld van dit soort stukken is bijvoorbeeld de *Französischer Allemand* in d, die ook in de richting van de latere *Allemandes* van Buxtehude lijkt te wijzen.

Spanning

Er zijn ook complexere composities, bijvoorbeeld het *Praeambulum* in d, waar een prachtige chromatiek te horen is, die extra spannend werkt door de gekozen stemming van het clavecimbel. Welke stemming, is niet vermeld in het boekje bij de cd, maar het lijkt om één van de vormen van een middentoonstemming te gaan. Deze benadrukt de chromatiek en maakt daardoor dit stuk bijzonder spannend. Pieter Dirksen laat zich in zijn timing hier duidelijk door inspireren.

Een ander voorbeeld is de intavolatie van het madrigaal *mio cor, se vera sei salamandra* van Felice Anerio. Als we het originele madrigaal (afgedrukt in de uitgave van Breitkopf) vergelijken met de versie van Scheidemann valt de grote hoeveelheid toegevoegde zestiende noten van Scheidemann op. Het tempo waarop je deze kunt spelen moet bijna wel lager liggen dan het tempo van de gezongen versie. Dirksen kiest er voor om het tempo beduidend lager te nemen, waardoor het werk klinkt als een idiomatisch klavierwerk. Dat is dan ook de verdienste van Scheidemann: hij weet van oorsprong vocale composities om te werken tot klavierwerken, die recht doen aan het instrument.

Instrument

Pieter Dirksen heeft voor deze opname gekozen voor een clavecimbel van Sebastian Nuñez uit 1996, gebaseerd op het Ruckersclavecimbel uit 1638, dat zich in Edinburgh bevindt. Het gaat om een instrument à petit ravalement, met als dispositie 8'8'4' en luit. Pieter Dirksen breekt een lans voor het gebruik van een dergelijk instrument boven een instrument à grand ravalement in het boekje en licht ook toe waarom hij diverse registraties prefereert voor deze opname. Daaruit blijkt eens te meer hoe grondig hij zich op dit project heeft voorbereid.

Het instrument klinkt robuust, stevig, en is helder genoeg om de individuele stemmen goed te kunnen onderscheiden. Waar het instrument mij minder overtuigt is wanneer het gespeeld wordt met een enkel 8'-register. Dan klinkt het mij te hard en te weinig flexibel, hoewel dit ook aan een te directe microfoonopstelling tijdens de opname zou kunnen liggen.

Expressief

Dirksen maakt dit wel goed door een flexibele aanpak, door zorgvuldig gedoseerde arpeggio's en discreet ingezette versieringen weet hij de klank optimaal uit te buiten. Zijn timing houdt rekening met zowel

melodische, harmonische als ritmisch belangrijke momenten en laat een duidelijk verschil tussen hoofd- en bijzaken horen. Deze expressiviteit is het duidelijkst in de schitterende *Pavana Lachrimae*, waarvan het overigens niet helemaal zeker is dat het hier om een stuk van Scheidemann gaat.

Deze opname heeft als doel de werken van Scheidemann opnieuw onder de aandacht te brengen en

Bij de rubriek *Signalement*

De heer Arnold den Teuling heeft onze oproep goed opgepikt en materiaal aangeleverd van "iets op Clavecimbelgebied dat zijn aandacht trok" en wat hem interessant genoeg leek voor andere lezers.

Ook maakte hij tot vreugde van de redactie gebruik van de camera om voor illustraties te zorgen. Of dat gelukt is, merken we pas als het nummer gedrukt is, want in deze bekijkt de opmaker met kennersblik of de kwaliteit de toets der kritiek kan doorstaan. Arnold den Teuling heeft het in elk geval onder moeilijke omstandigheden gewoon geprobeerd. Mijn eigen ervaring is (en Arnold heeft daarom ook gevraagd), dat een museum zo nodig graag de helpende (en

wat mij betreft is Pieter Dirksen daar absoluut in geslaagd. Ik hoop dat het een aanleiding is voor anderen om zich ook in deze interessante literatuur te verdiepen zodat we deze werken ook in concerten kunnen beluisteren.

Paul Weeren

daarmee veilige) hand uitsteekt als je laat weten dat het bedoeld is voor dit tijdschrift.

Een tekening of schets kan echter eveneens heel goed dienen om iets leuks duidelijk te maken. Hoe groter de verscheidenheid aan illustraties, des te levendiger wordt ons blad. Dus kijk om je heen met het oog van de clavecimbelliefhebber, die een andere graag deelgenoot maakt van zijn vondst.

Dus graag een bijdrage uit uw omgeving, van uw vakantie of via een andere hoek - of hobby.

Hans Hansson

Signalement Altaarstuk uit Minden (D), Arnold den Teuling

Eén van de topstukken van het Bodemuseum in Berlijn is een altaarretabel afkomstig uit Minden (Nedersaksen, ten zuiden van Bremen). Het museum is niet zo lang geleden heropend, vandaar dat ik deze sensatie in originali wilde bekijken.

1425

Rondom een grote afbeelding van de verheerlijking van Maria bevindt zich een brede ring met musicerende engelen, uitgesneden in lindenhout en met resten van opvallend blauw en goud polychroom. Voorzover mij bekend is het niet gerestaureerd, zodat ook de details betrouwbaar zijn. Het altaarstuk is bovendien via archiefbronnen nauwkeurig gedocumenteerd op 1425. Daarmee is het ouder dan de verhandeling van Henricus Arnaut de Zwolle, die meestal in ca 1440 wordt geplaatst. (Deze wordt in de literatuur vaak ten onrechte als Arnaut de Zwolle aangeduid, terwijl hij in de bronnen altijd als Henricus de Zwolle of Henricus Arnaut de Zwolle wordt vermeld. Vermoedelijk heette zijn vader Arnold en heette hij dus in het Nederlands Henrick Arnoldssoen van Swolle of iets dergelijks).

Mini-clavecimbel

Om vermoedelijk artistiek-compositorische redenen is het mini-clavecimbel afgebeeld in spiegelbeeld. Uiteraard had de beeldhouwer deze engelen ook in de linkerzijde van de cirkel kunnen zetten, in plaats van in het rechterbeneden kwadrant, en dan had het instrument ook artistiek verantwoord correct kunnen worden afgebeeld. Er is een parallel voor, nl. een clavecytherium met de lange snaren aan de rechterzijde in een altaarretabel in Kefermarkt in Oostenrijk, daterend uit 1480. Dit is echter niet helemaal betrouwbaar doordat het instrument in de negentiende eeuw was verdwenen en is bijgerestaureerd. Het kan ook een portatief orgel zijn geweest, maar dan met dezelfde eigenaardigheid of negentiende-eeuwse vergissing.

Mechaniken

Er is nog iets bijzonders aan het instrument. De beschrijving van Henricus de Zwolle vermeldt drie tokkelmechanieken en één hamermechaniek. Twee van de drie tokkelmechanieken werken echter van bovenaf, de plectra worden door een hefboommechaniek naar boven getrokken. Er zijn verscheidene pogingen gedaan om de mechanieken te reconstrueren, bijvoorbeeld door John Lester (<http://www.harpsichord.org.uk/EH/Vol3/No3/zwolle.pdf>), Chris Barlow (<http://www.barlowharps.demon.co.uk/arnautWeb/arnaut.html>) en J.C. Monzani (<http://www.jcmonzani.com/arnaut.php>). Lester geeft ook vertalingen van de verhandeling van Henricus, maar geeft zelf toe dat zijn kennis van het latijn beperkt is, en er zitten inderdaad vertaalfouten in. Dat hij er niettemin min of meer uitgekomen is, is bijzonder knap, want zelf kwam ik er met bovengemiddelde kennis van het middeleeuws latijn niet helemaal uit.

Voorzover op de afbeelding te zien is, is de ruimte tussen de plank waar het mechaniek onder zit en de zangbodem te plat om zo'n trekmechaniek te kunnen herbergen. Het klavier steekt onder de klankkast

een metalen vandaan en is dus niet geïntegreerd. Verder is de stand van de handen op de toetsen interessant. De polsen liggen laag, zoals bij allerlei afgebeelde musicerende engelen.

Musicerende engelen

In hetzelfde vak als de clavecimbel-engel bevinden zich van onder naar boven ook engelen met respectievelijk een psalterium van het varkenskoptype, het clavecimbel, een clavichord met eveneens een onderhangend klavier en een rommelpot in de vorm van kookpot met drie pootjes. De engelen zingen niet mee. De gehele sectie is ongeveer 40 cm hoog.

¹ Heinrich Scheidemann: Werke für Clavier (Cembalo), Edition Breitkopf 8688.

² Heinrich Scheidemann: Harpsichord Music, Pieter Dirksen – clavecimbel. Etcetera KTC 1311.

Interessant is verder dat er op het hele altaar geen blok- of dwarsfluit voorkomt, terwijl die instrumenten toen wel bestonden.

Arnold den Teuling, Assen, 21 mei 2008.

Signalement Geertgen tot St-Jans, schilderij in Boymans-van Beuningen, Rotterdam, Arnold den Teuling

In de tentoonstelling Vroege Hollanders van het museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam bevond zich het schilderij Van Geertgen tot St-Jans dat meestal als de Verheerlijking van Maria wordt aangeduid. In feite is het een Madonna met kind, die de draak vertrappt onder een halvemaansikkel. Eromheen zijn drie rijen engelen afgebeeld, waarvan de buitenste muziekinstrumenten dragen of bespelen. Het schilderij behoort tot de vaste collectie van Boijmans en zal dus ook na afloop van de tentoonstelling wel weer gewoon te zien zijn.

Klavierinstrumenten

Het dateert vermoedelijk van rond 1480/1490. De in "onze" kringen meestal afgebeelde engel is die rechts onderaan met een duidelijk herkenbaar clavichord van hetzelfde type als het clavichord op het altaarstuk van Adriaen van Wesel in het Rijksmuseum in Amsterdam, dat uit dezelfde periode dateert. Echter, er bevinden zich op het schilderij nog twee klavierinstrumenten, te weten links boven een portatief, bespeeld resp. bediend door twee engelen en in de rechter bovenhoek een clavecytherium. Het hele schilderij heeft de afmeting van een A-4'tje en de instrumenten zijn dus niet meer dan enkele centimeters groot.

Oppervlakkig beschouwd lijkt het instrument rechtsboven in spiegelbeeld te zijn afgebeeld. Dat is ook het geval met het altaarstuk uit Kefermarkt (Oostenrijk) eveneens van omstreeks 1480 en wat het instrument betreft aangerestaureerd in de negentiende eeuw. Sebastian Virdung geeft in 1511 op dat het instrument pas onlangs is uitgevonden, en ook zijn afbeelding is in spiegelbeeld. Alleen is dat een houtsnede, en daarmee worden heel vaak spiegelverkeerde afbeeldingen afgedrukt.

Claveciteria

Soortgelijke claveciteria bestaan nog in Londen (Royal College of Music, ca 1480, zuid-Duits) het Muziekinstrumentenmuseum in Stockholm (gemaakt door Henning Hake in Riga in 1657) en het Folkemuseum in Oslo (ongedateerd, herkomst onbekend, mogelijk 16de eeuw)¹. Ze hebben als overeenkomst dat de klankkast de vorm heeft van een rechthoekige driehoek met een open verticale rechthoekszijde aan de baskant. Daar is alleen een plank aanwezig om de constructie stabiel te houden. De hoek binnen de kast is in het Londense instrument gevuld met zwaar door de houtworm aangetast houtsnijwerk, mogelijk een kerstscene. De klankkast heeft dus de vorm van een spiegelbeeldige L met een sterk naar links overhellende verticaal. Op de illustratie van Virdung lijkt de kast uit één

Ik lever twee afbeeldingen mee, waarvan het auteursrecht bij mij berust. Het museum is een overheidsmuseum en er heerst ook geen fotografeerverbod.

Deze afbeeldingen zijn afgedrukt op de achterzijde van de cover, in het midden.

stuk te bestaan. Volgens Van der Meer zijn beide laatstgenoemde instrumenten voorzien geweest van metalen snaren, op grond van de lengte van de stempenn. Virdung geeft op dat de snaren tenminste gedeeltelijk van schapendarm waren, maar zijn beschrijving is niet erg duidelijk.

Baskant

Geen enkel overgeleverd instrument heeft de baskant rechts, en dat is ook niet het geval met het instrument van Geertgen tot St-Jans. Wanneer je er namelijk zo dicht mogelijk bovenop gaat staan, blijkt dat de klankkast weliswaar aan de discant hoger is dan aan de baskant, maar ook dat deze niet doorloopt naar de linkerzijde: de kast bestaat uitsluitend uit de omgekeerde L, maar dan aan de discantzijde verticaal in plaats van overhellend. Voor de stabiliteit is er een boogvormig hout aangebracht tussen de linkerzijde van het klavier en de bovenkant van de klankkast. De ruimte tussen de boog en de kast is gevuld met decoratief houtsnijwerk. De stempenn zijn verder duidelijk zichtbaar, er zijn er zeven schematisch aangegeven. Je kunt de snaren ook niet tellen, zoals bij Rogier van de Weyde's harp. De conclusie lijkt mij toch onontkoombaar dat hier een onbekend type clavecytherium is afgebeeld, nl. met diagonale snaren, en dat dit instrument dus niet in spiegelbeeld is afgebeeld.

Opmerkelijk is verder dat de bespelende engel het instrument met de linkerhand vastklemt. Hij/zij zit wel laag voor het klavier zoals steeds op oude afbeeldingen. De engel ernaast houdt een bellenstok met zes bellen tussen de uitgespreide armen en daarnaast heeft er één een spitse harp. Wat die eronder bespeelt lijkt een grote fagot, aangeblazen met behulp van een doedelzak.

Fotograferen

Ook hier was fotograferen zonder flits of statief in de matig verlichte zaal toegestaan en dankzij mijn digitale camera met trillingscorrectie is dat ook redelijk gelukt. De afbeelding is onscherp doordat deze sterk vergroot is en doordat er plexiglas tussen de lijst en het oppervlak van het schilderij zit, waardoor de automatische afstandmeting enigszins ontregeld is. De blauwe vlekken zijn reflecties van de zaalverlichting. Het bovenste deel van het instrument gaat schuil achter de lijst. Ik ken echter geen enkele reproductie waarop de details beter te zien zijn dan op mijn onvolkomen afbeelding.

Arnold den Teuling, Assen 21 mei 2008.

Signalement Bachverhalen als concertlijn

Siebe Henstra overlegt met de vaste stemmer van de Bachvereniging, Eduard Bos

Vlak na de kopijdatum van het vorige nummer verzorgde de Bachvereniging in april een bijzonder concert in de St. Janskerk in Zutphen. "Anna Magdalena" vormde de rode draad langs een serie aria's, menuetten, marches en musetten en koralen plus prachtige Verhalen.

In een uitstekend samenspel brachten clavecinist/organist en clavichordspeler Siebe Henstra, sopraan Orlanda Velez Isidro, celliste Lucia Swarts en acteur/schrijver Huib Ramaer tal van Verhalen over de familie Bach ten gehore.

Niet alleen werken van Johan Sebastian en Carl Philip Emanuel Bach, maar ook aan de Bachs toegeschreven werk

van Petzold en Stölzel en onbekenden lardeerden de speelse teksten waarmee Huib Ramaer het tijdperk Bach tot leven bracht. Heel expressief wist hij het aanvankelijk wat statische publiek mee te slepen naar een gezonde lach – waarna dan iedere keer een ander element uit de rijke Bachtijd aandacht kreeg. De prachtige vertolking van de diverse aria's door Orlanda Velez Isidro kreeg de uiteraard vakkundige ondersteuning van Siebe Henstra en Lucia Swarts. Siebe benutte zijn instrumenten ten volle en gaf dit publiek een prachtige demonstratie van hun mogelijkheden. Zijn in 1992 door Titus Crijnen gebouwde clavecimbel 'naar Ruckers' (twee 8'en en een 4') wisselde hij af met een klein orgeltje van Jaap Fama dat alleen al uitblonk door het houtsnijwerk én met een clavichord (van Koen Vermeij).

Hoewel de St. Janskerk in Zutphen klein is, kon niet iedereen dit fijnzinnige instrument horen. Siebe zegt daarover: "Sommige mensen zijn niet gewend iets heel zachts te horen, of niet gewend live muziek te horen, een luit is ook zacht. Maar ik moet zeggen dat die kerk in Zutphen wat dat betreft niet ideaal was. Afgelopen zaterdag (eind september, red.) speelde ik een Bach clavecimbelconcert tijdens twee vriendenconcerten van de Nederlandse Bachvereniging. Sommige mensen kwamen naar mij toe en vertelden dat echt elke noot hoorbaar was; anderen daarentegen beweerden het clavecimbel niet gehoord te hebben"

Déze presentatie liet een volle kerk zelf de subtiliteit ervaren van dit fijnzinnig instrument. En genieten van een verrassende en educatieve combinatie van tekst en muziek.

HCH

Signalement Trompenburg podium voor o.a. Jan van Grootheest

oorspronkelijke schilderijen die Tromp uitkoos, telt slechts zo'n 60 stoelen hetgeen de concerten een grote intimiteit geeft. Het is een genot om in deze inspirerende omgeving een concert met muziek uit de vroege 17de eeuw te horen. Het ensemble Pétillant is gespecialiseerd in muziek uit deze periode. Het stelde ... een programma samen dat een muzikaal sfeerbeeld oproept rond Pieter Isaacs (1568-1625). Deze schilder reisde door Europa en dan kom je muzikaal gesproken vanzelf op grote componisten van toen als Sweelinck en Buxtehude. Maar het aardigste van de programmering was de combinatie van stukjes geschreven door minder bekende of onbekende componisten tot korte suites.

"Bijna ongemerkt is 't Gooi een klein concertpodium rijker geworden: de prachtige ontvangstzaal in Trompenburg, het buiten van zeeheld Cornelis Tromp (zoon van Maarten Harpertsz.) in 's-Graveland en dat wordt beheerd door het Amsterdamse Rijksmuseum. De zaal, met de

Zo kwam 't Uitnemen Kabinet, een bundel Nederlandse muzikjes die het in het beste geval niet verder brengt dan de lespraktijk, nu eens centraal te staan. Niet al te diepgravend, maar uitstekend uitgevoerd. Ook de variaties die Jacob van Eyck schreef voor blokfluit, kregen een diepere betekenis in deze ronde zaal waar geschilderde muzikanten op het plafond leken mee te luisteren. De steeds ingewikkelder variaties kwamen zeer virtuoos en buitengewoon soepeltjes uit de blokfluiten van Brechtje Roos.

Na soortgelijke suites met Engelse en Italiaanse stukjes volgden enkele meer doorwrochte werken. Vooral in de Sonata Quarta van Dario Castello konden de drie spelers laten horen dat ze zeer goed op elkaar zijn ingespeeld. Naadloos gingen de veeleisende solopassages over van de blokfluit naar de viool en omgekeerd.

De vele onverwachte wendingen maakten de muziek spannend, en in de rijk uitgewerkte continuopartij liet Jan van Grootheest zijn klavecimbel tintelen en grommen.

De korte rondleiding na afloop van het concert maakte de avond compleet. De zon te zien ondergaan vanaf het dak van dit historische gebouw, het bekijken van de details van de schilderijen en de architectuur, het was alsof je even helemaal in de zeventiende eeuw had vertoefd. Een aanrader, deze locatie."

Een volgend concert speelde Camerata Trajectina, eveneens muziek uit de 17de eeuw.

Vlak voor het uitkomen van dit nummer, op 26 september, speelde Menno van Delft hier op Trompenburg bij een presentatie van Bert Natten, die stukken voorlas uit zijn boek dat Het Clavecimbel de vorige keer besprak: "Begeerte heeft ons aangeraakt", met in de hoofdrol: een oud Clavecimbel.

Ensemble Pétillant bestaat uit Brechtje Roos, blokfluiten; Jiska ter Bals, barokviool en Jan van Grootheest, klavecimbel. Zie: www.ensemblepetillant.nl.

(Naar een recensie van Josée Zuiver uit de Gooi en Eemlander van 12 juli 2008)

Signalement Parlando, Peter van der Lint, Trouw, 13 september 2008

Je bent waar je naar luistert

"Een paar jaar terug stond er een bericht in de krant, dat me altijd is bijgebleven. Ik meen dat het voorval zich ergens in Australië afspeelde, maar helemaal zeker ben ik daar niet meer van. Wat was het geval?

Een automobilist had tijdens een lange rit in zijn auto muziek opgezet van Joseph Haydn. De opwindende die Haydns muziek bij de bestuurder teweegbracht, deed hem, ongemerkt het gaspedaal steeds verder intrappen.

Op een ontoelaatbare topsnelheid kreeg de muzikliefhebber de politie achter zich aan, die een fikse boete uitschreef. De Haydn-adept betaalde niet en liet de zaak voorkomen. Voor de rechter betoogde hij dat Haydns muziek zó goed en zó meeslepend was, dat hij de boete niet verdiende. De rechter - toevallig zelf een groot bewonderaar van Haydn - begreep de automobilist volledig en schold hem de boete kwijt.

Opmerkelijk verhaal. Zeker gezien het eerder dit jaar uitgevoerde onderzoek waaruit blijkt dat het juist liefhebbers van blues zijn die zich maar moeilijk aan de snelheidslimieten kunnen houden. Pal achter hen komen luisteraars naar country Music, dan reggaefans en vervolgens hiphoppers. Luisteraars naar Haydn komen in het overzicht niet voor. Uit het onderzoek, verricht door een verzekeringsmaatschappij onder 2000 volwassenen, bleek verder dat 78 procent dat naar muziek in de auto luisterde weleens een klein ongeluk veroorzaakte; tegen 22 procent dat naar praatprogramma's luisterde.

De Schotse Heriot-Watt University maakte vorige week de resultaten van een nog veel groter onderzoek bekend. Maar

liefst 36.000 mensen van over de hele wereld vulden een vragenlijst in over hun muzikale voorkeuren en hun gedragingen in het dagelijkse leven. Professor Adrian North probeerde daarmee een verband te leggen tussen muzikale voorkeur en persoonlijkheid; volgens hem kunnen marketingmensen daar hun voordeel mee doen. Bluesliefhebbers hebben in dat onderzoek een hoge dunk van zichzelf, zijn creatief, makkelijk in de omgang, zachtmoedig en rustig. Een van de verrassendste resultaten uit het onderzoek is de grote overeenkomst tussen liefhebbers van klassieke muziek en die van heavy metalmuziek. Ze zijn allebei introvert, maar ook heel creatief en rustig. Da's inderdaad opvallend, al bevestigt het onderzoek ook een paar vooroordelen, zoals reggae-lui die lui zijn, popliefhebbers die absoluut geen creativiteit hebben en rockers met een lage eigendunk.

Zelf stapte ik ooit bij een Amsterdamse taxichauffeur van Marokkaanse afkomst in de auto. De radio speelde iets van Grieg of zo. Op de door mij geuite verbazing, antwoordde de jongen dat hij van kdzing-kdzing-geluiden alleen maar agressief werd. Hij bracht me heel beheerst en rustig thuis."

(Peter van der Lint, Trouw, 13.9.2008)

Wat kenmerkt nu het Clavecimbelpubliek? Stuur uw mening naar de redactie. Hoewel ik een aantal karakteristieken zo kan bedenken, ben ik heel benieuwd naar de verschillende reacties. Die daarmee ook de redactionele formule van dit blad weer kunnen beïnvloeden!

Hans Hansson, september 2008

Signalement Cursusprogramma 'Huismuziek' 2009

In het Cursusprogramma 2009 van de organisatie 'Huismuziek' vindt u het aanbod van klassieke zomerweken, kamperen en musiceren met het hele gezin, weekenden meerdaagse workshops en dagcursussen. Aan de orde komen bijvoorbeeld musical, improvisatie jazz/blues/funk/rock/swing, Nederlandse muziek, volksmuziek,

Huismuziek Kamperen met Hemelvaart 2008

barokmuziek en kamermuziek in maar liefst 38 cursussen voor instrumentisten en zangers.

Coaching verzorgen onder meer klarinettist Lars Wouters van den Oudenwijer, het En Accord kwartet, Caecilia Andriessen en het Charivari trio.

Bouwerscontact organiseert 6 cursussen over muziekinstrumentenbouw.

Leden van Huismuziek krijgen tot 30 november 2008 voorrang op niet-leden bij inschrijving. Inlichtingen vanaf 1 november a.s. op www.huismuziek.nl of via het inschrijfformulier in het cursusprogrammaboekje 2009. Vraag de brochure aan: telefoon 026-8450788 of info@huismuziek.nl.

Clavecimbel-Juweeltjes blijven welkom

Foto's van Clavecimbels, Virginalen, Muselaers, Clavichords en aanverwante instrumenten met een mooie beschrijving blijven welkom. De foto kan het hele instrument laten zien of een detail. Als het maar mooi oogt en een relatie heeft met de onderwerpen van ons blad.

Haar in de soep

Een kleinigheid kan publicatie verhinderen: foto's, die we vaak in kleuren binnenkrijgen, kunnen soms niet in zwart-wit

KLEINE ADVERTENTIES

Te koop: Frans clavecimbel in vroeg 18^e eeuwse stijl. 'Joop Klinkhamer Amsterdam 1980'.

2x8', luit. FF-e'''. Eenmanualig met transpositie.

De constructie van dit instrument is wezenlijk lichter dan van latere franse clavecimbels.

Mede onder invloed van de 2x8' dispositie is de toon minder week en tegelijk bijzonder transparant.

Decoraties Klankbodem: Emmy van Vrijberghe de Coningh.

Email: f2hjc@deltrap@hetnet.nl

020 - 624 63 67

TE KOOP: eenmanualig clavecimbel gebouwd door WILLIAM DOWD, Parijs, 1977

naar Blanchet, ca 1730.

Glanzend zwart met smalle gouden bies, GG-d'', 228cm lang, 2 8'-registers, transpositie-inrichting.

Zeer goede staat.

In 2003 door maker gereviseerd. Prijs n.o.t.k.

Inlichtingen: tel. 0413 473 828 / 0570 600 592.

e-mail: groot.de.j@xs4all.nl

worden afgedrukt. Zolang het drukwerk van Het Clavecimbel nog grotendeels in zwart-wit is, kan dit euvel optreden. We bewaren alle ingezonden foto's voor een kleuriger toekomst. Dus aarzel niet en zet uw instrument geheel of gedeeltelijk op de kiek.

Als u er goed naar kijkt ontdekt u waarschijnlijk zelf ook nieuwe details en gaat het geheel nog meer leven - en wellicht nóg mooier klinken!

Wie mooie muziek beluistert, zit goed in zijn vel. Meestal.

Nare herinneringen, angsten of vervelende gewoonten kunnen uw mooie muziek en uw dagelijks leven verstoren en versjteren.

Mensen met stress kunnen drie dagen tot rust komen - naar geest en lichaam.

Mensen met straatvreze belemmeren zichzelf om naar concerten te gaan. Ervaren NLP-coach komt aan huis.

www.lekkerinjewel-voeljewel.nl

Te Koop: CEMBALO

gebouwd door Wilhelmus JISKOOT

Lindehout. 1 man. / twee x 8" en luit. Lengte 2.21

Weinig bespeeld en in uitstekende staat

Vraagprijs 4.500 euro

Informatie: 0180 514482 of

e-mail 2923wj@telfort.nl

Uitgaven voor Clavecimbel, Clavichord en andere toetsinstrumenten

Editie Achter de Schouwburg

Prijslijst per november 2004.

Alle prijzen in Euro

0192	J.S.Bach: 15 stukken voor clavecimbel	€ 5,00
0292	26 Etudes uit de methode J.C.Bach/Ricci	€ 7,50
0392	C.Czerny: 16 Etudes geschikt gemaakt voor clavecimbel	€ 5,00
0493	C.Seixas: 8 Sonates	€ 5,00
0593	5 Variatiewerken: Picchi, Stella, Storace, Rossi en Pasquini	€ 5,00
0194	J.J.Froberger: 5 Suites	€ 5,00
0294	J.J.Froberger: 6 Toccatas	€ 5,00
0794	G.M.Radino: 4 Gagliardas	€ 2,00
0894	Sperontes: 14 stukken uit de 'Singende Muse an der Pleisse'	€ 3,50
0994	C.Balbastre: 6 Noels voor clavecimbel of forte-piano	€ 3,50
1094	Orlando Gibbons: 10 stukken voor clavecimbel	€ 4,00
1395	G.P.Telemann: Partia & Ouverture Burlesque uit 'Der getreue Musik-Meister', Hamburg 1728	€ 4,00
1595	Bernardo Pasquini: 16 stukken voor clavecimbel	€ 4,00
1695	Martino Pesenti: 8 Correnti alla Francese per sonar nel Clavicembalo, Venetie 1635	€ 3,50
1997	Klavieretudes uit de 19 ^{de} eeuw, geschikt gemaakt voor Clavecimbel, deel 1	€ 6,50
2097	Klavieretudes uit de 19 ^{de} eeuw, geschikt gemaakt voor Clavecimbel, deel 2	€ 6,50

Deze uitgaven kunt U schriftelijk of telefonisch bestellen bij: Fons van der Linden, Molenberg 17, 6191 KL Beek, tel. 046 – 4370917. Per keer vragen wij € 3,- aan verzendkosten!

Voor het buitenland (tel.+31.46.4370917) zijn de extra kosten per bestelling hoger: € 3,50 aan verzendkosten en € 4,- bankkosten; een totaal van € 7,50

(voor betaling vanuit het buitenland: BIC: PSTB NL21 IBAN: NL18 PSTB 0000 3253 34)

Deze uitgaven voor clavecimbel liggen ook ter inzage bij de activiteiten van het Genootschap.

Bovenvermelde prijzen gelden voor de Vrienden van het SCGN. Muziekhandelaren kunnen deze prijzen als netto inkoopprijs aanhouden.

Voor wensen, goede suggesties en mondelinge reclame houdt de uitgever zich aanbevolen.

Ad Koomans Clavecimbel- en Orgelverhuur

Onder de Boompjes 20 E
1621 GG Hoorn
Tel.: 0229 - 217703
Mob.: 06 14514875
www.adkoomans.org

Onderhoud
Transport
Reparatie
Intonatie

Robert D. Vollbehr

Clavecimbelbouwer
sinds 1976

Benedenweg 306
1834 BE St. Pancras
tel. :+031 (72) 561 57 02
e-mail: vollbehr@zonnet.nl
www.vollbehr.nl

nieuwbouw
restauratie

EARLY MUSIC
CATALOGUES

VISIT OUR
WEBSITE

www.saulbgroen.nl

For more than 30 years
we have been known as
specialists in early music.
We send music editions
and books all around the
world.

ONGEHOORDE TECHNIEK

Betrouwbare techniek is een voorwaarde voor langdurig speelplezier.

Juist daarin onderscheiden onze instrumenten zich.

De toon is onbeschrijfelijk. Die moet u horen.

BAROK TOT IN DETAIL

Henk Klop Baroque Keyboard Instruments

Paleisweg 6 • 3886 LC Garderen • The Netherlands • PHONE +31 (0)577 461 512

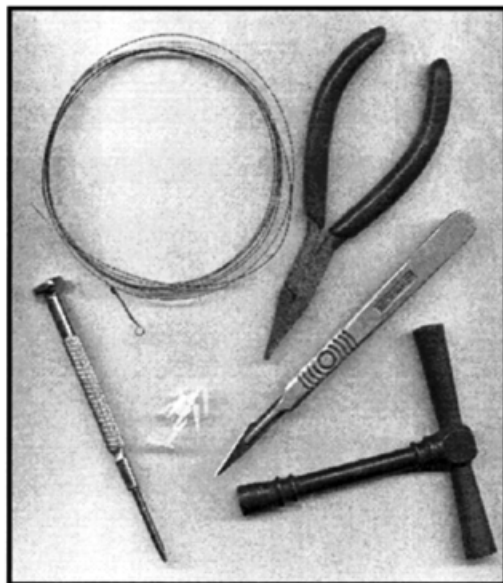
FAX +31 (0)577 461 787 • WEB www.klop.info • E-MAIL mail@klop.info

Jan Kalsbeek

KLAVECIMBELSERVICE

Alles voor het stemmen, onderhoud en zorg voor uw klavecimbel

Naast de klavecimbels die ik sinds jaren in opdracht bouw, heb ik nu een service opgezet voor iedereen die klavecimbel speelt.

Voor u, als bespeler van het klavecimbel, heb ik alle gereedschap, reserveonderdelen en accessoires, die nodig zijn voor het stemmen en eenvoudig onderhoud, in een gids bij elkaar gebracht. Ik stuur u deze graag toe.

In de loop der jaren heb ik voor het onderhoud en afregelen van mijn klavecimbels diverse gereedschappen uitgetest. De producten die mij het best bevielen bied ik u nu via deze catalogus aan. Als u nadere informatie over bepaalde producten wenst, kunt u mij daar altijd naar vragen.

Bornhovestraat 18, 7201 CX Zutphen
Telefoon 0575 - 54 66 75, Fax: 0575-540 382, e-mail: jan.kalsbeek@planet.nl

Onno Peper

Clavecimbelmaker

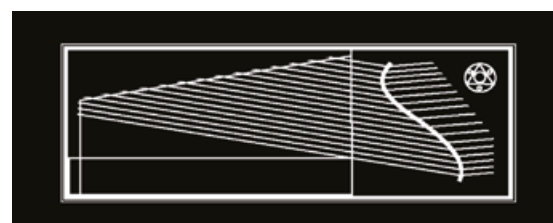

Nieuwbouw van alle typen klavecimbels
Gespecialiseerd in revisie, restauratie, reparatie, onderhoud.

Twintig jaar ervaring.

Kruisstraat 108
5341 HG OSS
tel/fax: 0412-6233567

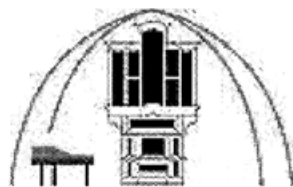
www.onnopeper.nl
connyonno@zonnet.nl

Clavichordenbouw

Clavecimbel- en fortepianorevisie

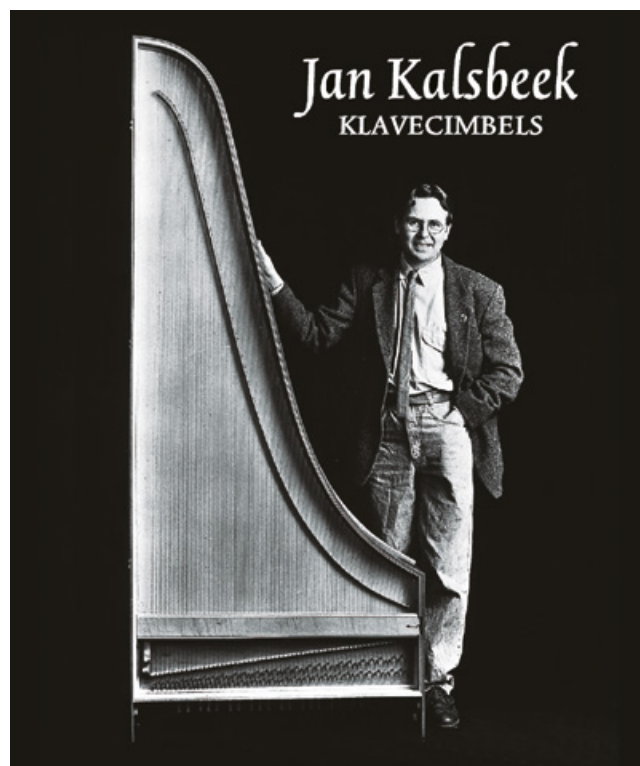
Hovensreed 11, 8808 HB DONGJUM
s.ruys@hetnet.nl
www.sruysclavichorden.nl

J.C. van Rossum
Hoge Maasdijk 8
4281 NG Andel
T.:0031(0)183-442505
F.:0031(0)183-448448
M.:0653388734

J.C. van Rossum
Clavecimbel- en Orgelbouw
onderhoud begeleiding restauratie nieuwbouw

E.: jcrossum@xs4all.nl
<http://www.rossumorgelbouw.nl>

Bornhovestraat 18 · NL 7201 CX Zutphen Holland
Tel. +31(0)575 5466 75 · Fax +31(0)842 2343 81
e-mail: jan.kalsbeek@planet.nl
internet: www.jankalsbeek.com

Paul Nijsten Klavecimbels

Ambyerstraat Noord 95
6225 EC Maastricht
Tel. - fax: 043 - 362 41 66
Email: pnijsten@live.nl

PIECES CHOISIES

pour Le
CLAVECIN.

Facsimile & Semi-facsimile uitgaven,
op zwaar ongebleekt papier gedrukt.
ca. 250 titels muziek voor
klavecimbel, pianoforte, solo of met
begeleiding, & voor kleine
ensembles, van bekende en onbekende
componisten.

Informatie:

Drs J.H. van Krevelen
Kon. Wilhelminaweg 433
NL-3737 BD Groenekan
Tel. 0346-218078
Email: musica.repartita@tele2.nl

MUSICA & REPARTITA

ROOVERS Clavecimbels

Visserstraat 7
9712 CR Groningen
t/f 050 3140852

Fred Bettenhausen Klavecimbels in Haarlem

Op overeenkomstige wijze zijn de dokjes, die uit perenhout worden vervaardigd, voorzien van een nylon tongetje, dat overigens wel een zuivere kopie is van een oud Frans model. Het tongetje veert dan ook op een zwijnenhaar. Op deze manier is bereikt, dat de dok in alle seizoenen probleemloos functioneert. Waar hoogwaardige moderne materialen zijn gebruikt, is dat steeds vanuit de overtuiging, dat ook de bouwers uit vroeger eeuwen hier toe zouden hebben besloten als ze de keus zouden hebben gehad. En ook steeds vanuit de ervaring, dat de originele klank volledig behouden blijft, terwijl de betrouwbaarheid en duurzaamheid vergroot wordt. De gebruikelijke toonhoogte is a'=415 Hz. De toonhoogte a'=440 Hz kan zonder problemen worden toegepast. Decoraties in Vlaamse en Franse stijl voor zowel kast als klankbord kunnen door ons worden verzorgd.

Hoewel Fred Bettenhausen zich beperkt tot een aantal topmodellen, zijn er ruime mogelijkheden voor de invulling van eigen wensen. Musici die een instrument uitzoeken, hebben bijvoorbeeld de keus uit verschillende onderstellen, er zijn keuzemogelijkheden ten aanzien van klavier en intonatie en ook wat betreft kleur en decoratie kan uitdrukking worden gegeven aan de persoonlijke smaak. Uiteraard kan over dit soort details worden overlegd tijdens een bezoek aan de toonzaal. Daar is ook ruimschoots gelegenheid de verschillende instrumenten te bekijken en te bespelen. Wie kiest voor een instrument van klavecimbelbouwer Fred Bettenhausen, kiest voor topkwaliteit met daarbij veel keuzemogelijkheden in uitvoering naar eigen voorkeur. Evenwel is met de aflevering van het instrument (die zo mogelijk door de bouwer persoonlijk geschiedt) zijn betrokkenheid niet ten einde. Hoe u een snaar moet opleggen, hoe u moet intoneren en hoe de afregeling van het instrument in zijn werk gaat, dat alles kunt u, desgewenst gedemonstreerd krijgen.

In een van de oudste delen van Haarlem, dicht bij de binnenstad, vindt u Klavecimbelbouw Fred Bettenhausen. De ruime toonzalen zijn gelegen aan de Spaarnwouderstraat 39-41, op de oostelijke oever van het Spaarne. Het bedrijf dateert uit 1980. Met ruim 400 instrumenten, geleverd aan musici in verschillende landen, met tienduizenden speeluren, is het ervaren genoeg om zich een eigen reputatie te hebben verworven.

Klavecimbelbouwer Fred Bettenhausen bouwt tokkeltoetsinstrumenten naar modellen zoals die nog te zien zijn in musea met een interessante collectie muziekinstrumenten. Deze instrumenten worden niet zonder meer gekopieerd. Van sommige modellen is de kast- en klavieromvang vergroot om de instrumenten geschikt te maken voor het gehele repertoire van de barokmuziek zoals dat de musicus van nu ter beschikking staat. In zijn bouwprogramma heeft hij zich volledig geconcentreerd op een select aantal topmodellen uit de klassieke instrumentenbouw, daarbij steunend op een verheugend grote vraag naar deze modellen. Op deze manier kon de beschikbare expertise optimaal worden benut en is het mogelijk gebleken topkwaliteit te leveren tegen concurrerende prijzen.

Alle Vlaamse en Franse klavecimbels worden, evenals de spinetten, in populierenhout uitgevoerd. Het klankbord is altijd van Fichten. De gebogen zijde wordt uit massief hout gevormd. Hierbij kan worden aangetekend, dat al het hout, bestemd voor de constructie, vele malen geselecteerd en gecontroleerd wordt; in eerste instantie in het land van herkomst, daarna in het eigen atelier zowel tijdens de voorbereiding als bij de constructie. In het algemeen geldt dat steeds voor die materialen is gekozen die zekerheid verschaffen ten aanzien van vormvastheid, authentieke klank en probleemloos functioneren.

Is bij het ontwerpen van de instrumenten alle zorg besteed aan duurzaamheid, doeltreffendheid en een historisch verantwoorde vormgeving, ook bij de bouw zelf zijn deze uitgangspunten tot in detail bepalend. Dat daarbij wel eens voor oplossingen is gekozen die afwijken van het oorspronkelijke model is te begrijpen. Zo worden de toetsen voorzien van nylon balans- en geleiderondjes. Daarmee zijn slijtvastheid, maatvastheid en geluidloosheid van het toetsenmechaniek gegarandeerd.

Stichter en enig eigenaar van klavecimbelbouw is Fred Bettenhausen, geboren in 1944. Bettenhausen doorliep alle niveaus van vak- en technisch onderwijs die relevant zijn voor de bouw van hoogwaardige houten muziekinstrumenten. Zijn keus van de te bouwen modellen is gebaseerd op gedegen studie van de in musea en andere verzamelingen beschikbare instrumenten, maar ook op veelvuldige gesprekken met uitvoerende kunstenaars. Als technicus heeft hij de bouw van het instrument geheel in eigen hand, maar ook aan essentiële zaken die buiten de directe bouw van de instrumenten vallen, wordt zorg besteed. Voorbeelden hiervan zijn de selectie van hout en de aankoop van de te gebruiken materialen. Door steeds de laatste ontwikkelingen te blijven volgen op gebied van de instrumentenbouw en door blijvend contact te onderhouden met de gebruikers van zijn instrumenten, kon zijn bedrijf die instrumenten leveren die de steeds groeiende vraag ernaar hebben doen ontstaan. Een vraag die weer de sleutel was tot de huidige sterke positie van Klavecimbelbouw Fred Bettenhausen tussen de bouwers van klassieke toetsinstrumenten in deze tijd.

Een bezoek aan ons atelier is zeker de moeite waard. Ter oriëntatie kunnen wij in onze showroom een grote collectie instrumenten laten zien.

Voor u een beslissing tot aankoop doet moet u beslist de instrumenten gehoord hebben!

Fred Bettenhausen

Spaarnwouderstraat 39-41
2011 AB Haarlem Nederland
Telephone + Fax: +31 (0) 23 - 5361205
www.fredbettenhausen.com

3. Ballad : Coffee-time

from A DUO - SUITE

Ton Verhiel

Harpischord I

118 $\text{♩} = 60$
sempre poco arpeggiando

Harpischord II

118

I

122

II

122

I

126

II

126

130

I

II

133

I

II

136

I

II

139

I

II

142

I

II

145

I

II

tremolo

I

148

tremolo

II

I

151

II

I

154

II